ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
GYULAI PÁL
OSZTÁLYTITKÁR.
XI. KÖTET. V. SZÁM. 1883.

A CSUVASOKRÓL.

VÁMBÉRY ÁRMIN
R. TAGTÓL.

Ára 30 kr.

BUDAPEST, 1883.
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Iványtól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvkönyvhöz. Télfy Iványtól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentirásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen színdarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5 Szenczi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámueltől. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legujabban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmü szók értelmezéséhez, Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antal l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Ujabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. herczegnő, mint ethikai iró. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtegetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállitandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló Vadnai Károly l. tagtól. 1873 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett. Finály Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignáczt ó 1873 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól 1873. 12. l. 10 kr. —X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende. l. tagtól 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit roszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

A

CSUVASOKRÓL.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A csuvasokról.

(Olvastatott a m. t. Akadémia 1883. márcz. 5-én tartott ülésében.)

I.

A törökségnek ezen legrejtélyesebb eredetű töredéke, sűrű csoportozatokban, déli Oroszország négy különböző kormányzóságában, u. m. a kazáni, simbirski, orenburgi és saratovi guberniumokban lakik.*) Legszámosabban élnek a Volga jobb partján, a Czivilsk, Jadrin, Cseboksari, Buinsk és Kozmodemjansk kerületekben; míg a Volga bal partján, ámbár jókora, de kevesbbé sűrű csoportokban terülnek el, délkeleti irányban, egészen Orenburgig. Sbojevnek, az épen oly szellemes irónak, mint e nép alapos ismerőjének, véleménye szerint, már a mongolok első föllépésekor, 1236 körül, történtek volna települések, a mikor ugyanis ez utóbbiak a bulgár uralmat megdöntötték s a csuvasok, a bulgár-törökökkel együtt, új haza szerzése végett, részint északnyugot, részint északkelet felé vándorlásnak indultak. E fölvételnek magában véve bizonyára kevés valószinűsége van, és mindenesetre feltünő, hogy a csuvasok neve az orosz évkönyvekben csak 1524-ben**) fordul elő legelőbb, Vassilsursk város építésével kapcsolatban. Részletesebb tudósítások maradtak rólok Sviažsk alapítása alkalmából, 1551-ből, vagyis olyan időből, mikor még tatár uralom járma alatt nyögtek, melyet egészen a keresztyénség fölvételeig, az 1743. évig kellett hordaniok. Egy traditio szerint a csuvasok már IV. Ivántól kezdve orosz alattvalók voltak s ugyanezen korból való egy helynek építése, melynél *jasak*-jokat (adó) akarták megfizetni és e czélból keletkezett a Sjürbi-jal***) telep, mely szónak röviditése, t. i. Sjürbi, szolgál ma is a csuvasoknál Czivilsk város nevéül; s ez a Sjürbi, vagy

*) Sbojev, 186. l.

**) Rittich, 40. l.

***) Rittich (41. l.) sjür-bujal = száz szobá-t ír, de igaza van Zolotnitzkynak, ha a csuv. *bu* vagy *bü*-nek a *pürt* = szoba, szóból való származtatását kétségesnek tartja.

Sjür-bu jelent földsánczot, mert sjür, sjir = föld és bü (püve) = sáncz, gát.*) A mai nap csuvasok lakta területen más helyeknek, ú. m. Buinsk, Sunder, Karamiš, Tarkhan és Togai keletkezése a XVI. és a következő századokból datálódik; ámbár általában bizonyos, hogy a csuvasok már sokkal előbb, mint orosz uralom alá kerültek, a szó szoros értelmében, letelepedettek voltak és már korán azon kitünő földmívelő néppé nőtték ki magokat, a milyenekűl ma ismertetnek. A régi őskorban, a múltból eredő, bizonyára homályos traditiók állítása szerint, hozzáférhetetlen erdőzugokban tartózkodtak s leginkább vadászát és méhtenyésztés volt foglalkozásuk. Ha valaki a történetesen vadászaton levő szomszédját meglátogatá, a tulajdonos távolléte daczára is derekasan jól kellett laknia mézzel, de háladatossága jeleűl tartozott egy nyilat szúrni a mézes edénybe. Akkor még csak kevéssé foglalkoztak földmíveléssel, mert a jobb életmódhoz szükséges legprimitivebb tárgyak is ismeretlenek valának előttök. *Ők magok azt állítják, hogy a Fekete tenger mellől jöttek a hegyekre, és hogy ősük Csuvas nevű volt.* Rittich szerint**) a történeti események közűl egyebek közt fönmaradt nálok a kemény mongol igára, első megtérítésök idejére, Pugacsev lázadására stb. való emlékezet.

Hogy most már a Fekete tenger melléki ősi hazáról és a hegyek közé költözésről szóló monda mennyire egyeztethető a tulajdonképi ténylegességgel: azt nehéz meghatározni, de tény az, hogy a csuvasokat szomszédjaik még mindig hegyi lakóknak tartják, így a čeremisek *kuruk*-mari, azaz hegyi embereknek, Orenburgban pedig *hegyi tatárok*-nak (oroszúl: gorni-tatar) nevezik őket. S hogy ők valóban török-tatár eredetűek, ez kétségtelenné lesz, épen úgy a nyelvi bizonyságokból, melyekről még alább majd bővebben lesz szó, mint a physicum-okból.***) Arczuk színe legtöbb esetben sötét barna, tes-

*) Ezt a helyes etymologiai magyarázatot adja Zolotnitzky (266. l.) és a csuv. *püve* valóban a čag. böget, alt. puuk = gát, szóval egyeztethető.

**) Rittich, 47. l.

***) Itt alkalomszerűleg kijavitom egy tévedésemet, melyet a »Magyarok eredete« cz. művemben (65. l.) követtem el, a mennyiben, akkori elégtelen tárgyismeretem következtében, a csuvasoknak a régi physicai jellegök megváltozását tulajdonítottam.

tök középtermetű, szemeik barnák, vagy feketék, járomcsontjok kiálló, homlokuk keskeny, hajok és szakállok fekete, járásuk nehézkes, a mi általában a török ismertető jele. A nők physiognomiájában még sokkal feltünőbb a szemek keskeny metszése és a kiálló járomcsontok; s ezen kivül járásuk még döczögősebb, mint a férfiaké. A mi a bőr színét illeti, az sokkal fehérebb, mint a tatároké, sőt néha fakó, mely körülményt egykori erdei tartózkodásukra lehet visszavinni.

A *ruházatra* vonatkozólag a Rittich művéhez mellékelt illustratiók a legjobb felvilágosítást szolgáltatják. A férfiak viselete csak keveset, vagy épen semmit sem különbözik az ottani orosz népségétől, csak a nők — a kik az ázsiai népeknél mindenütt a szokások iránti szigorú conservativismus által tűnnek ki — őrizték meg még némely ruhának szabásában és diszitésében, a régi divat nehány sajátságait; különösen a Volga bal partján lakó, még pogány csuvasoknál fordul elő ez az eset s főleg Spassk kerületében, a hol többek közt a fejreval ó, melyet ők *chašpa*-nak, vagy *chošpa*-nak neveznek, míg elnevezésénél fogva a kirgiz čačba, tör. sačbag = hajkötő, szóra, addig alakjánál fogva a közép-ázsiai nomádok, šcökelejére emlékeztet. Ugyanez áll a Sbojevnél*) leírt *tochja*-ról, a leányok fejrevalójáról, melyben mi a Közép-Ázsiában mindkét nemnél használt *takija* تقية ismerjük fel. Ez utóbbi kerek, szorosan a fejtetőn fekvő sapka, mely körül a közép-ázsiaiak a turbánt csavarják; míg az első szalagokkal, pénzzel és gyöngyökkel diszitett, henger alakú, sisakszerű föveg, mely a törököknél ősrégi használatú s mindig az ünnepélyesség jelvényének tekintetett. — A széles, tarka szinű sujtásokkal díszitett felső ruhák és a térden felül érő kötények a khivai özbég nők hasonló viseletére emlékeztetnek; valamint általában a női ruhák szabása és alakja azon divat egyes momentumait jelenítik, mely nehány évszázaddal előbb uralkodó volt s bizonyos mértékben még ma is uralkodó a török-tatár népelemek életében, az Oxus és Jaxartes északi részétől a közép Volgáig. Annak tehát, a mit Rittich kiemel, hogy a csuvas nők erkölcstelennek tartják mezitelen lábokat mutatni s hogy még ágyba is begöngyölt lábbal mennek, annak párjául fölemlíthetjük,

*) Sbojev, 35. l.

hogy Közép-Azsia török női hasonlóan cselekesznek s a turkomán nőknek rossz nevét költik, mert ezek idegenek jelenlétében is mezitláb jelennek meg. — Ezenkivül a csuvasok némely ruháinak nevei a többi törököknél használatban levő öltönyökével egészen egyező, a mely ténynek bizonyságaúl itt nehány ilyen analogiát fölemlítünk. Igy pl.

Csuv. *sukhman,* tobolski-tatár sükmen, kaz. čekmen, magy. szokmány = kaftán.

Csuv. *tomdîr,* čag. tonlar, kirg. tonnar = felső ruha, ruha általában.

Csuv. *kholdîrmač* = diszités a ruha újjának felső részén; čag. koldurmač = a ruha újjának a könyökig érő felső része.

Csuv. *kibe* = ing; tobolski-t. kebi = ruha; kirg. köppö = felső ruha; čag. kipeng = köpönyeg.

Csuv. *silek* = föveg, fejtakaró, szó szerint: borité; osm. jelek = mellény; az. jilek = zeke, felső szoknya.

Csuv. *čalma* = a lányok fejdísze; osm. čalma = turbán.

Csuv. *chošpa* és *chošpu;* bašk. kašman, čag. kašbag = diadem,' tulajdonképen: homlok-, vagy inkább szemöldökszalag, a *kaš* = szemöldök, és *bag* = kötelék, szalag szavakból.

Csuv. *masmak* = női kalap; čag. bašbag = fejkötő, a *baš* = fej és *bag* = kötelék, szalag szókból. Ez hasonló jelentésű egy másik, a csuvasoknál használt fejtakaróval, t. i. a *sarpan*-nal, melyből lett az orosz sarafan s mely előbbi, mint persa eredetű, a *ser* = fej és *ban* = védelem, szavakból származott.*)

Az *ékszerek* között a fülbevalók és a mellenfüggők játszszák a főszerepet. Az előbbiek csuvasúl *khulgasajak*-nak neveztetnek, — a mi a törökben kulgaasak = a mi a fülbe akasztott, kifejezéssel fordítható — és egy szíjra fűzött pénz-, korall- vagy gyöngy-koszorúból állanak, még pedig olyan formán, hogy a nagyobb pénzek alul, a kisebbek felül esnek, míg az alsó részen még három sor pénz függ le bokor alakban; tehát a régi fülbevalók viseletmódjára készítvék, a

*) Tehát nem a سرپای serpaj = teljes öltözet, azaz: tetőtől talpig (fejtől lábig) való, szóból, mint Zolotnitzky (239. l.) fölveszi.

mint ezek a Schliemann leletein is láthatók. A nyak-ékeknél szintén a pénzfüzérek ugyanezen formáját lehet észrevennünk; míg a mellen-függők és a *sülgeme*-k, parallelogramm alakjában, bőrből készítvék s alsó és felső részből állanak, melyeket több pénz-sor díszít.

A csuvasok *telepeinek* és *lakásainak* leirásánál, azt hisszük, hogy nem tévedünk, ha azt a megjegyzést tesszük, hogy ez a nép, a khazarok és bulgárok után, a ma ismert törökök közt, legkorábban felhagyott a nomád élettel és letelepült életmódot folytatott. Hogy milyen ethnikai és politikai viszonyban állottak a hajdankornak e most említett törökjeivel: azt nehezen lehetne megmondani; de, úgy látszik, hogy már a mongolok betörésekor csak félnomádok voltak s nemcsak baromtenyésztéssel, hanem földmíveléssel is foglalkoztak; ebből magyarázható a csak a háborúskodás után járó testvéreiktől való félelmök, ebből a fegyverrel erőszakosan fellépő hódítók ellen tanúsított irtózásuk. Telepedéseiknél mindig az elrejtőzhetés alapgondolata vezérelte őket; falvaik végtelen hosszúságban nyúlnak el; házaik a legnagyobb rendetlenségben vannak elszórva erre is, arra is; úgy, hogy az oroszok eme szabálytalan építkezési módot a »csuvasos« epithetonnal jelölik meg.*) Ez a zsarnoki önkénytől való félelem következménye, mely máshol is hasonló viszonyokat teremtett; mert Persiában is a falvak gyakran az országúttól félre eső zugokban vannak elrejtve; s úgy látszik, hogy valamint az iráni, úgy a csuvas is, török eredete daczára, a röghöz van kötve.

A mi a *lakóházakat* illeti, ezek minden tekintetben a primitiv építkezési módot mutatják fel; és mint Rittich elbeszéli,**) a szobáknak fehérre meszelése csak újabb korú haladás; mert régebben a lakó helyiségek, a korom miatt, mintegy feketére mázoltaknak tüntek föl, és csak a mindinkább terjedő szembetegségek vették elejét e hiányosságnak. A padlózat helyét a sima agyagföld foglalja el; s egy széles nyugvó-padon kivül — mely alatt ládák állanak a költséges házi eszközökkel — szintén semmi bútor nem található. A bemenettől jobbra van az éléskamra és balra a falba vágott fülke egy fazávárral, mely

*) Sbojev, 18. l.

**) Rittich, 64. l.

előtt régente, a halotti tor alkalmával, a gyertyákat szokták felállítani. A lakóház közelében van a gyakran két emeletnyi magas gabona-tár (hambár). A csuvasnak házától elválaszthatatlan a serfőzőház, a mely még a szegényeknél sem hiányzik s a mely mellett csaknem mindenütt pincze áll. A sör egyébiránt a legtisztább ital a csuvas házában, a mit a vízről nem lehet mondani, mert a vizes edényből nemcsak a gyermekek és idegenek, hanem a kedvelt állatok is enyhítik szomjokat. Különben a szilárd épület csak téli tartózkodásra szolgál, mert nyáron a mezőn felállított könnyű sátornak adnak előnyt, melynek közepét a tűzhely foglalja el a mindig fölötte függő üsttel, mig körül padok, ládák, asztalok s a székeket helyettesítő fatuskók vannak felállítva.

Az *ételekre és italokra* vonatkozólag semmi feltünőt sem találhatunk abban, hogy — mint Rittich *) Berezin után megjegyzi — a csuvasok főbb ételei a Trans-Kaukazia török lakóiéval megegyeznek; mert, a mint már fönnebb említettük, az összes törökségnek szokásai, életmódja a közösségnek sok vonása által tünnek ki; és mivel, alapjában véve, ezen ételek még az oszmánoknál is előfordulnak. Igy a csuvasok *jaška*-ja, darából és marhahúsból készült leves-nem, egészen megfelel az azerbaižaniak *jakhni*-jának, ez pedig az oszmánok *jaghna*-jának, mely a Magyarországon is kedvelt gulyáshúshoz hasonló étel. A *pilaw*, vagy *plau*, Ázsia több részében ismeretes rizs-étel a csuvas *choplu*-ra emlékeztet, a mely a húshoz mellékelt tészta-étel; a daghestániak *kuki*-ja (pástétom) a csuvas *kókkil*-nak, a persák *nimru*-ja (tojásétel), a csuvas *nimir*-nak felel meg, a mely, Rittich szerint, tojáslepény formájára, üstben készített sauce; és végre a *khijmallu* — fánkféle sütemény a csuvasoknál — a tatárok és közép-ázsiaiak *kujman*-jával egészen azonos. A többi, úgynevezett nemzeti eledelek közűl, még a következőket emeljük ki. A *sjumakh* kicsiny, árpadarából készült lepényke, melyet a levesbe aprítanak; az *irgeč* bizonyos neme a sajtnak: a *sjavranpol* garda-hal (Maifisch); a *širtan* kövér juhhússal töltött kolbász, stb. Mig az italok között az *ojran* (tör. ajran, magy. író, [Buttermilch]) és a *jerek* (tör. arak) = pálinka a legked-

*) Rittich, 61. l.

vesebbek, minek következtében az ivásra való vétkes hajlam mindinkább elterjed, a mint ez, fájdalom, minden természetes népnél előfordul, mikor a kereszténység útján új mivelődési stádiumába lép.

Ezektől eltekintve, általában jól esik az embernek, ha a különböző s néha részletes leirásokban, a csuvasok *jellemére* vonatkozólag, mindig csak jót olvashat. A csuvas mindenek előtt szorgalmas és kitünő földmívelő, sőt a kazáni kormányzóságban a legjobbak közé tartozik. Rittich *) e körülményt egyebek közt a csuvassal a földmívelés iránt vele született hajlamnak, szántóföldjei közel fekvésének, azon jelentékeny segítségnek, melyet a család női tagjaitól kap, s főleg azon tapasztaltságának tulajdonítja, a melylyel e vidék agronomiai és klimatológiai viszonyai irányában dicsekedhetik. Az éberséggel párosult szorgalom jóléthez juttatja, mert szegénységet és nyomort csak ritkán talál az ember a csuvas telepeken. Minden az egyszerűség szinét viseli magán, és a gazdag csak az udvar nagyobb terjedelme-, a különböző éléskamrák és épületek száma által tűnik ki. Az említett tulajdonsággal párosul a csuvasnak szeretete családja irányában.

Az orosznál és tatárnál jobban tiszteli és becsüli nejét, a ki ezért jutalmúl szorgalommal és feláldozással munkál a ház és család érdekében, és nincs oly drága ékszer, vagy czifraság, melyet a csuvas meg nem szerezne nejének. S úgy látszik, hogy e szép szokás e népnél már igen régóta uralkodó; mert mig a többi törökök theogoniájában és mythologiájában csak férfi isteneket találunk; addig a csuvasok, pogányvoltuk idejében női istenségeket is tiszteltek; valamint a nők minden játékukban, szokásaikban kitünő állást foglalnak el.

A csuvasok természettől jószivűek, becsületesek, a legnagyobb mértékben takarékosak és a mellett mégis adakozók s vendégszeretők; a kit a csuvas barátjává (*dos,* a persa دوست szóból), azaz társává tesz — a mi a barátság-ivás átnyújtása által történik, az angol loving-cuphoz hasonlóan — az az ember szikla szilárdságú hűségre tarthat számot. A kazáni kormányzóság fenyítő törvényszékének statisztikájában, az öt népelem

*) 76. lap.

közt a csuvas foglalja el az utolsó helyet; így a csuvas bűntettesek százaléka úgy aránylott 1867-ben, mint 1 : 608 és 1868-ban, mint 1 : 342; a mi mellett megjegyzendő, hogy az illető esetek leginkább ivási hajlamból és lólopásból állottak, a mi egyébiránt olyan vétek, melyre épen úgy ráadja magát az uralmelléki baskir, mint a magyar az alföldön.

Századokig tartó szolgaság természetes következménye az, hogy a csuvas a nélkül, hogy különösen bosszúvágyó lenne, észrevehető zárkozottság által tűnik ki; és mivel a még annyira gazdag is szegénynek mutatkozik, ezért tulajdonították nekik az oroszok tévesen a fösvénységet és zsugoriságot. A bulgárok, mongolok és tatárok által leigázva, e népecske, magától érthetőleg, legnagyobb mértékben meg van törve, és ma az orosz birodalom legengedelmesebb alattvalói közé tartozik, innét az a közmondás: »Ha a tatár gazdaggá lesz, asszonyt vesz magának, — ha az orosz gazdaggá lesz, lovat vesz magának, — ha a csuvas gazdaggá lesz, adóját fizeti meg!« A védelem daczára, melyet az orosz törvények nyújtanak a csuvasnak, ez mégis szokszor kénytelen az uralkodó fajnak megvetését, sőt néha sértéseit is tűrni; és, mint Rittich *) beszéli, ma sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a hosszúkás csuvas szekér mellett elhajtó orosz kocsis, ostorával pattogtatva, a csuvasra vág, miközben a szokásos gúnyszót kiáltja neki: »derži sobaka čuvaška lopatka« tartsd a kutyát, te csuvas pimasz!

Hasonlóról értesít bennünket Sbojev **), a ki élénk előadásával azt irja, hogy a csuvas az oroszok szemfülessége előli kitérés czéljából leginkább az utaktól és hajózható folyóktól távol eső, holmi rejtett és piszkos zugokban telepszik le, úgy, hogy az ember a csuvas falut csak akkor veszi észre, miután már — hogy, úgy mondjuk — orrával beléütközött. Ha történetesen az orosz utazó, ki a vidéket nem ismeri, megkérdi a jó Vasilij Ivaničot ***): »Ačam! (öcsém!) melyik út vezet N. N. faluba? — mindig azt a feleletet kapja: tjurach kaj! (menj

*) 62. lap.

**) 14. lap.

***) Vasilij Ivanič a csuvasok gúnyneve, melyet, a monda szerint, onnét kaptak, hogy az első orosz hittérítők, kiknek világi neve Vasilij és Iván volt, az általok megtérítetteknek leginkább e neveket adták.

egyenesen), ámbár ezen *egyenes úton* valami malomhoz, valami mocsárhoz vagy erdőbe fog jutni. Ha az orosz utazó sok kellemetlenség után végre a faluba érkezett, a fiatalság megrémülve »virasz! virasz!« (orosz! orosz!) kiáltással fut a házakba. Egy pillanat alatt minden kaput becsuknak, minden ajtót bezárnak és csak miután meggyőződtek, hogy az orosznak nincs semmi rossz szándéka, hogy nem lovakat kér, és, hogy a lovainak való takarmányt készpénzzel fizeti: csak akkor bánnak vele barátságosan. Azon félelem bizonyságául, melylyel a békés csuvas az orosz felsőbbség iránt viseltetik, még fölemlítjük, hogy előtte a törvénytétel és nyomorúság egészen analog fogalmak, és, hogy az egyszerű hivatalnoktól, vagy tiszti irnoktól néha jobban fél, mint az úristentől. Midőn egyszer egy orosz egy csuvastól garda-halat akart venni, a követelt magas ár miatt felkiáltott: »nem félsz az istentől, te pimasz csuvas!?« — ez utóbbi azt felelte: »Mit? az isten csak isten, de még nem pisar (irnok)!«

Magától érthetőleg ezen, az uralkodók és alattvalók közötti viszonynak olyan mértékben kell csökkennie, a milyenben a keresztyén vallásra tért csuvasok részint az iskolák útján, részint a gyakrabbi közlekedés által, lassankint közelebb jutnak az orosz míveltséghez és a tulajdonképi tényállapottal jobban megbarátkoznak. Mivel a csuvasok között szemmel láthatólag mind többen látogatják az iskolákat s mivel közülök már tekintélyes számú pap és tanitó, sőt egy csuvas iró is vált *), a kik az orosz nyelvet tökéletesen értik; és mivel — mint Sbojev már 26 évvel ezelőtt közölte — sok helyen kevés olyan csuvas volt, a ki az oroszt nem értette, mig ma már az orosz nyelv tudásával büszkélkednek: ennélfogva semmi különös sanguinismus nem kell ahhoz, hogy e körülményben a csuvasok lassan haladó oroszosodásának biztos előjelét lássuk. E nép az előbbi századokban, a tatárok közvetlen szomszédsága következtében, részint pedig az iszlámnak szórványosan történt fölvétele által, az uralkodó tatár elembe való beolvadásnak erősen ki volt téve; legalább ezt bizonyítja néhány, arab betűkkel irott ó-csuvas nyelvemlékeket tartalmazó

*) Ez egy bizonyos *Mikhailov* nevű, az orosz földrajzi társaság tagja, a ki a kazáni kormányzóság értesitőjében érdekes adatokat közölt törzsrokonainak életéről.

sirfelirat a Baiterjakov és Baigličev egyházmegyékben, vagyis olyan vidéken, a hol ma egészen tatárok laknak; sőt a tatárosodás, Rittich*) szerint, ma is halad az orosz hatóság szeme láttára. De véleményünk az oroszok azon törekvésének, hogy a csuvasokat magokba olvasszák, csak kevéssé lesz kárára. Ha az iszlám a mult századokban a csuvasok között gyökeret verhetett volna, akkor a tátongó ürt — mint ezt a tatároknál látjuk — semmi, bármily természetű előny át nem hidalná; de ott, a hol az orthodox-orosz egyház a talajt már eléggé előkészíté, a nemzeti separatismus nemsokára eltűnik, és a csuvas nép keresztyén része, bár nem a legközelebbi jövőben, de minden bizonynyal az oroszságba fog beolvadni.

És mivel ez a mi meggyőződésünk, azt hisszük, kötelessége az ethnographusnak, hogy nemzeti sajátságaik, erkölcseik, szokásaik, babonáik, előítéleteik még meglevő vonásait és régi pogány vallásuk momentumait teljes figyelmére méltassa. Ezek egy mind inkább és inkább elhalványodó képnek vonásai, mely képben a törökség világszemléletének és szellemi irányának ősi momentumai őrizvék meg, és ez okból a turkolognak osztatlan érdeklődésére méltó.

A *társas élet,* főbb vonásaiban, a többi, már régi idők óta letelepült népekéhez hasonló, vagyis egymással folytonos közlekedésben állva, a csuvasok leginkább szoknak gazdálkodásukról, marháikról beszélni és a házban és udvaron nyilvánuló jóléttel büszkélkedni. A szokásos ünnepélyeken kivül kölcsönösen látogatást tesznek egymásnál, és mig a fiatalság az intra muros gyakorolt mulatságnak adja magát, addig az öregebbek késő éjjelig pipázgatva beszélgetnek. Jellemző az, hogy a nők a társas életben kitünő szerepet játszanak, és a szépnem társasága nélkül a csuvasoknál alig gondolható valamely mulatság. Télen a szabadban mulatnak szánkázással, vagy a jéghegyen, mint Oroszország más részeiben is, mig a hosszú téli estéket fonóházakban töltik, a legvidámabb játék közben. Mig a leányok rokkánál ülnek és tréfálóznak, a férfiak időtöltésből kéregczipők fonásával foglalkoznak. Néha vannak társasjátékok is, mint pl. a szembekötősdi, vagyis egy specialis

*) 43. lap.

játék hárskéreggel, olyan formán, hogy egy kötegnek fele legények és leányok közt elosztatik, azután azok, a kik egy és ugyanazon hárskéreg két végét kapják, megcsókolják egymást. Nagyon érdekes az ú. n. *leány-ünnep,* csuvasúl khîr-sîrî (azaz: leánysör), a mely karácsony és a többi ünnepek ideje körül tartatik meg, és különös mulatságokra ad alkalmat. E czélból a falu leányai egy bizonyos helyiséget választanak ki, a mely eléggé terjedelmes, és a melyen semmi háborgatásnak nincsenek kitéve. Miután a sörhez szükséges alkatrészeket, t. i. a lisztet, malátát és komlót összegyűjtötték, megfőzik a sört és meghivják reá vendégűl a szomszéd falubeli leányokat. Az ünnepély napján a mulatságot rendező leányok legszebb ruháikba öltözve fogadják vendégeiket; természetesen nem szabad hiányozni a dudásnak, a kinek hangszere mellett tánczolnak, miközben ezt danolják:

csuvasúl	tatárúl
Khîr sîrî tusîbîr	قیز سیراسی ایتار بیز
Khîrle aldan puzîbîr	قیزیل قوچات سیور بیز
Pîržîzane puverzene	ایچاکلارین باورلارین
Vîjîs-omne khoribir	اویناچی الدینه قویاربیز

magyarúl:

A lány-ünnepet ünnepeljük,
A vörös kakast szeretjük.
A beleit meg a máját,
A muzsikásoknak adjuk.

Miután egy napig eleget daloltak, tánczoltak és ittak, most a meghivás sora valamely másik falu leányaira következik, és igy a dőzsölés újra kezdődik s valóban nem kevesbbé meglepő, hogy a csuvas szépségek milyen derekasan értenek a sörös poharak hajtogatásához.*)

A csuvasok kedvelt *hangszerei* közé tartozik első sorban a duda (sîbîr), azután a hegedű, fuvola, dob és újabb időben a harmonium. A dudás, a mely nevezet alatt par excellence zenészt értenek, a csuvasoknál a legnagyobb tiszteletben részesül, és az ügyesség nem annyira a játszó tüdejének erejétől függ, mint inkább azon könnyűségtől, melylyel a különböző,

*) Ezen ünnepély részletes leirása Zolotnitzkynál, 227—235. l.

néha nyolcz hangnemet kezeli. A zene különbözik ugyan a čeremisek-, és oroszokétól, de a nélkül, hogy különösebb motivuma lenne, mint Rittich közli.*) Ezt azonban a *nemzeti tánczról* már nem lehet állítani, mert ez, a Rittich és Zolotnitzky leirásai szerint, szembetünő hasonlóságot mutat a csárdáshoz, a magyarok nemzeti tánczához. Valamint ez utóbbiaknál, úgy a csuvasoknál is, a tánczolók először külön válva teszik a terpsychorei mozdulatokat; a nő, a nélkül, hogy lábai mozgása észrevehető volna, lassan tipeg köröskörűl, és különböző hajlások és fordulatok által igyekszik az őt megfogni iparkodó férfi elől kitérni; kezeit majd a csípőjére teszi, majd ismét feje hátsó részéhez emeli, egy szóval egészen olyan tagjártatást hajt végre, mint valamely csárdás-tánczoló magyar nő.

A mi a *dalokat* illeti, ezek leginkább az egyszerű természetes költészet ömledezései, a nélkül, hogy nyilvánítanák azt a költői kellemet, azt a czélzást a környező természetre, a melylyel a kirgizek és altaiak költészete kitűnik. Fölemlitünk itt nehány szerelmi dalt, még pedig az összehasonlítás kedveért, a csuvas szöveget török fordítással kisérve.

1. Csuvas.	*Török:*
Khora khirzene	قرا قیزلارنی
Khora tora sjoratnî,	قرا تنکری یاراتتی
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارنی
Khirle tora sjoratni.	قیزیل تنکری یاراتتی
Khirzem khîzîr bolasram	قیزلار قیصیر بولمازسوندلار
Pire tora sjoratnî.	بیزنی تنکری یاراتتی
Khora khîrzene	قرا قیزلارغه
Khora korgaba sira baras	قرا قومغاندا سرابیرینک
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارغه
Khirle korgaba sira baras.	قیزیل قومغاندا سرا بیرینک

magyarúl:

A fekete leányokat
Fekete isten teremtette,
A piros leányokat
Piros isten teremtette.

*) 103. l.

S hogy a leányok terméketlenek ne legyenek,
Azért teremtett bennünket isten.
A fekete leányoknak
Fekete csöbörben adjatok sört,
A piros leányoknak
Piros csöbörben adjatok bort.

2. *Csuvas.*	*Török.*
Ajda inge, vurmana	هایدا ینکه اورمانه
Khura sîrla pustarma	قورو چیلک پوزتورمق
Khura sîrla tatlamar	قورو چیلک تاتلی ایباز
Mana inge toda-bor	منکه ینکه توتاق بیر

magyarúl:

Menjünk, kedvesem, (ángyom) az erdőbe,
Száraz földi-epret szedegetni;
De ha a száraz eper nem édes,
Adj egy csókot, kedvesem, ajkaimra.

3. *Csuvas.*	*Török:*
Inge arun khir bolmî	ینکی یاریم قیز بولماس
Külni torikh sjüt bolmî,	نتکم توراق سوت بولماس
Inge djarîm, ni djarîn	ینکی دیرم ینکی دیرم
Pra kumul kor djarîn.	بیر کونکول کور دیرم

magyarúl:

A menyecskéből már nem lesz lány,
Valamint a turóból már nem lesz tej.
Oh kedvesem, oh kedvesem mondom
Már egyszer csak szerelmemet keresd!

A csuvasok erkölcsi életére vonatkozólag most a *házasságról* s az ezzel összekötött szokásokról fogunk megemlékezni. A jövendőbelinek megszeretéséről és választásáról itt nem a szülők vagy a legközelebbi rokonok gondoskodnak, hanem maga a csuvas ifjú. Minthogy a leányok már 12 vagy 13 éves korukban bevezettetnek a társaságba, vagyis korán megtanúlják és értik a háztartást: ezért a házasulandónak jókor alkalma nyílik a falunak, vagy a szomszédságnak szépei között körülnézni. A többi törököknél gyakorolt kalîm, vagyis a menyasszonyi dij lefizetése, még itt is egészen használatban van, — a mely a menyasszony szülőinek vagyoni állása szerint emelke-

dik 200 rubelig; s e szokást csak olyan esetben kerülik ki, ha a vőlegény anyagi viszonyai teszik szükségessé, mely esetben aztán a leányrablás szokása helyettesiti, a mi úgy megy végbe, hogy az ifjú, szülőinek és barátainak belybenhagyásával és menyasszonyának titkos beleegyezésével, ezt valamely magános erdei ösvényen, vagy a mezőn meglepi s egy készen tartott kocsira ültetve, haza viszi magához. De e romantikus elintézés daczára is végre meg kell fizetni a kalîm-ot, azon különbséggel, hogy most a vőlegény, anyagi viszonyainak megfelelő árt fizet. Ha pedig a leánykérés szabályszerű módon történik, akkor az ifjú elküldi szülőit, kikkel már előbb közölte házasulási szándékát, választottjának házához, hogy ennek szülőivel határozzák meg a kalîm mennyiségét; és mikor ez megtörtént, kalács tétetik az asztalra, melyre az ifjúnak atyja a kalîmmal megtöltött zacskót helyezi. A leány atyja most e zacskót kezébe veszi és keletfelé fordúlva, a következő kérést mondja: »Óh istenem! oltalmazd meg leányomat és vőmet az emberek rágalmától. Uram, ne engedd meg azt! Tartsd meg őket áldásban és békességben és engedd, hogy állandó egyezségben éljenek!« Miután a zacskót kiüritette, rézpénzzel együtt adja vissza a vőlegény atyjának, hogy ez a pénzből ki ne fogyjon, — és megkezdődik az eljegyzési vendégeskedés.

Az eljegyzés és a menyekző között leginkább két, vagy három hét telik el; mert ez utóbbit csak a gabona-virágzás idejében, vagyis június és július között, a khîr-ojîk (leány-hó) nevű hónapban ülik meg; mely időköz alatt a vőlegény gyakori látogatást tesz menyasszonyánál, a ki a nagy ünnepélyesség előkészitésével van elfoglalva. A menyekzői napra a következő hivatalos személyiségek választatnak: 1) a násznagy, 2) az atya helyettesítője, helyesebben: a rendező, 3) a vőfél, 4) a nyoszolyó leány, 5) a vőlegény társa, a ki nyillal és íjjal van fölfegyverkezve, 6) a lovak felügyelésére alkalmazott gyerkőcz, 7) a trombitás, vagy dobos. A menyekzői ünnepélyesség fénypontját képezik az ú. n. díszmenetek: először a vőlegény menete a menyasszony falujába vagy házába, másodszor a menyasszony menete a vőlegény házába, a mely meneteknél úgy a résztvevőknek, de különösen a vőlegénynek öltözete, mint a

sorrend és a megérkezésnél s eljövetelnél, valamint a menyasszony fogadásánál végzendő ceremoniák a régi szokásnak szőrszálhasogató pontosságával meg van határozva. Mint Rittichnél olvassuk — a ki e szokást a legrészletesebben leírta — a vőlegény selyem övvel veszi körül sötétkék kaftánját; hátára egy, szíjjakkal és szalagokkal díszitett hátravetőt kötnek, elől pedig egy pompásan kivarrott és hímezett köténnyt. Nyakán ezüstpénzekből álló nyakéket visel, fején pedig prémmel szegélyzett sapkát, a mely még selyem-, vagy gyapjú kelmével van körülkötve. Kezeire keztyűt húz és jobbjában ostort fog. A menyasszony öltözetére, magától érthetőleg, még sokkal nagyobb gond fordíttatik. A legszebb és csak ezen ünnepélyességre készitett ruháit veszi föl magára. Minden ragyog rajta s hogy haja fénylőbb legyen, ajran-nal (iró = Buttermilch) mossa meg. A toilette elvégzésével s miután a vőfély az atyát megkérdezte, hogy micsoda nászajándékot szándékozik adni fiának, ez utóbbi a zene hangja, és az őt követő barátainak éneklése és újjongása között megjelenik szülőinek szobájában, a hol egy, nemezzel bevont széken foglal helyet, előbb azonban a székre háromszor ráüt ostorával, hogy a gonosz szellemeket elrémítse, és az atya által, a szegénység elleni jó előjelül letett pénzt fölveszi. A menet lassankint mozgásba jő. A vőlegény, ennek vezetője és pajtásai, valamint a zenészek is lovakra, a többiek pedig szekerekre és egyéb járművekre ülnek. És így haladnak a menyasszony falujához a trombiták, dobok, sípok, kiáltozások, tapsolások és éneklések legvadabb zaja között, mi közben a férfiak szüntelenül kiáltoznak: »Uram! légy kegyelmes! Uram, ne hagyj el bennünket! segíts, óh Isten és ne juttass minket szégyenbe, gyalázatba!« Hasonló tartalmúak a nők énekei is, melyekre a férfiak: Jej—re—re—rjai, re—re—rjai, roj—oj—roj, roj, roj, roj, oj, ra, ra! Jech, ojoch, ojoch, oj, joj, joj, joj, ojoch, ojoch! kurjongatással felelnek.

Minél inkább közelednek a menyasszony falujához, annál nagyobb lesz a lárma, annál hevesebbek lesznek az öröm kitörései. A szobába érkezve, a vőlegény, a készen tartott széken, a már előbb leírt módon, helyet foglal; míg egy másik asztal körül, melyen a szokásos, kendőkkel és szalagokkal díszitett birke (oroszúl berezka) van felállítva, a mindkét részről való

hivatalos személyek gyülnek össze, hogy hűsítőt vegyenek magoknak.

Azonközben a teljesen feldíszitett menyasszony elhagyja öltöző szobáját, először bemutattatik szülőinek a szokásos ceremoniák között, azután — miközben az ifjúság a ház előtt tánczolással vagy dalolással tölti kedvét — a lefátyolozott menyasszony elbúcsúzik szülőitől és rokonaitól, a kik e jelenet alatt mindnyájan zokognak, könyeznek, csakhogy e szivreható jelenet nyilvánulásait az újjongó tömegnek és a versenyező hangszereknek lármás zaja elnyomja. E közben a vőlegény lóra ül kiséretével. Az egyik vőlegény-vezető nyilat lő keleti irányban, a gyermekek kiabálása között, s minél távolabb esett le a nyil, és minél enyhébb volt a verekedés: annál nagyobb szerencse vár a fiatal párra. A haza induló menetet a násznagy nyitja meg. A vőlegény a ház kapujánál átveszi elfátyolozott menyasszonyát és háromszor gyöngéden ráüt ostorával, hogy a multat elfeledje és szorgalmas, serény nő legyen; ekkor azután megindul a menet a vőlegény falujába, a kinek házába miután bevezettetett a menyasszony, a jomza (pogány pap) az új házasoknak italt nyújt és szerencsét kiván nekik. Csak másnap reggel megy végbe az ünnepélyes esketés a templomban, ha t. i. az illetők keresztények, és csak ez után történik meg a lefátyolozás szertartása, még pedig a következő módon. A jelenlevő rokonok egyike egy bütykös faágat vesz kezébe, és miután ezzel a szobában körülvagdalózott, kétszer megérinti vele a fátyolt, harmadszor pedig már beleákad s így lehull a fátyol a menyasszony arczáról. Most az ifjú házasok elé chošpu-t (l. az 5. lapot!) tesznek; az után mindketten az udvarra vezettetnek, nemezzel letakarva, és a násznagy által tojássárgájával megdobálva, annak jeleül, hogy ők olyan tiszták maradnak, mint a tojás fehére. Ismét következik egymás után dal, táncz, megvendégelés és pénz-ajándékozás. A fiatal nő pedig visszavonúl a szobába, hol férje vár reá, a ki lábára lép, hogy lássa, vajjon jaj nélkül viseli-e a fájdalmat; itt e szobában egy, két hüvelyknyi széles vászon darabon kell átlépniök, melyet a vőfély és egy leány tart s a mely szokás egy csuvas istenség, Birikh, tiszteletére történik; és miután valamelyik fiatal ember a következő dalt elénekelte:

»Récze, récze, récze,
Hova mégysz, te récze?
Megyek répát vágni.
Kinek adod majd a répát?
A szép menyasszonynak adom.«

(a récze alatt t. i. a fiatal férj értetik) — az ifjú párt két óra hosszáig magára hagyják, a mely idő alatt a signum innocentiae-t mutogatják. — Most következik a menyekzői ünnepély utolsó actusa, t. i. az ifjú nőt a kúthoz kisérik és miután ez az abból merített vízzel, házában az első jaška-t elkészítette, és azzal a jelenlevőket megvendégelte, bevégződik az ünnepélyesség.

A menyekzői ünnepély után — melynek részleteit Sbojev és Fuchs írták le, bár nem oly tüzetesen, mint Rittich, de közbe-közbe eltérőleg — a mindennapi élet egy másik szokásának tárgyalására térünk át. Egy gyermek *születésekor* a még pogány csuvas azonnal jomza-ért küld, a ki az új szülöttet megfüröszti és a feje fölött két tojást feltör; azután egy kakas fejét levágják és az ajtó elé kidobják, hogy ez által a rossz szellemeket elűzzék; a víz fölött varázsolnak, hogy ebből az új szülött sorsát megtudják; arra a jomza valami nevet ad neki, mely a keresztényeknél orosz-orthodox, a pogányoknál pedig részint csuvas, részint persa eredetű, mint a Fuchsnál előforduló névlajstromban látható. Igy v. ö. pl. a következő

férfi	és	női neveket:
Okhtijar		Sarpa
Jarukha		Gulleika
Uras		Šecherka
Ortamsu		Kulbika.

A gyermeket leginkább anyja szoptatja s már négy-öt hónapos korában kiveszi a pólyából. A csuvasoknak már említett tevékenysége mellett nem lehet csodálnunk, ha a gyermek már 10 éves korában résztvesz a dologban, 15 éves korában már az eke szarvát fogja s 18. évében érettnek nyilváníttatik. Épen így a leányok is már 12 éves korukban varrással foglalkoznak, 15. évükben a szövőszéknél és a konyhában találjuk őket, ámbár csak későn, körülbelül 30 éves korukban adják férjhez,

azért, hogy — mint mondják — a csak 20 éves férfinak egészséges, erős nőt adjanak.

A *halálozáskor,* épen úgy, mint a születésnél, a csuvas feje fölött két tojást törnek fel, egy kakas fejét levágva az ajtó elé dobják, hogy a rossz szellemeket eltávolítsák. Miután a holttestet megmosták és legjobb ruhájába felöltöztették, bedugják orrát, száját és füleit selyemmel, azért, hogy ha a másvilágon kérdeztetik, felelhesse, hogy semmit sem látott és hallott; s mivel hisznek az élet tovább folytatásában, ezért a holt mellé olyan tárgyakat tesznek, milyenekkel életében foglalkozott. A férfi hulla mellé dohányt, bort, sört, vagy azon mesterség szerint, melyet életében folytatott, fejszét, zeneszert stb. tesznek; ellenben a női holttestnek tűt, czérnát, lent, vásznat stb. adnak. Ha az elhalt nagyon gyülöletes volt, akkor vassal sírjához erősítik, hogy föl ne keljen s az embereket ne félemlítse meg. Midőn a holtat a szobából kihozzák, meggyújtott rongyokat dobnak utána, vagy pedig forró követ öntenek le vízzel, a mi által azon kivánság fejeztetik ki, hogy a holt olyan gyorsan költözzék a túlvilágra, mint a füst elillan. Akár nyár, akár tél van, a holtat szánon viszik a temetőbe, hol a keletnyugoti irányban ásott sír körűl négy oszlopot állítanak fel, gyertyákkal ellátva. Ha a holttól már mindenki elbúcsuzott, a sírt betemetik; a jelenlevők esznek és sört isznak, miközben valami ételt és italt a sírra is tesznek. A temetési szertartás véget ér, de most kezdődik a tulajdonképi halotti tor, a mely legtöbbször vadúl folyik, és a melyet az évforduló alkalmával ismét megülve, a titulus bibendi et comedendi alatt annál tartósabbá tesznek.

II.

Miután az előbbi lapokon a csuvasokat és mindennapi életöket, a Rittich és Sbojev festette kép után lerajzoltuk; most áttérünk az ethnikai és társadalmi élet azon vonásaira, melyek által e nép a többi törököktől ma, láthatólag különbözik; t. i. azon momentumokat akarjuk kidomborítani, melyekben mi egy ó-török mívelődés maradványait látjuk, hogy ezeket végre azon ethnologiai kétség eloszlatására értékesíthessük,

melybe e nép eredete mindeddig burkolva van. Mindenek előtt megemlítjük a specialis csuvas *idő-felosztást* és csak ezután térünk át a nyelvre és vallásra.

Az idő felosztása.

A mint a kirgizeknél a baromtenyésztés szolgál az év felosztásának irányadójául, a mennyiben az egyes hónapokat a juhok életében előforduló jelenségek szerint nevezik el*); épen úgy a csuvasok a földmívelő foglalkozás phasisai után osztják fel az évet, a mely tulajdonkép azon időben kezdődik, mikor a mezőről mindent betakarítottak, vagyis november második felében, a mikor a *kür-siri* (őszi sör) ünnepet ülik, melyre a hála- vagy áldozat-hónap, *čuk-ojîkh* (deczember) következik, melyben az isteneknek a kapott áldásért hála-áldozatot adnak. Rittich szerint 13, Sbojev szerint pedig 12 hónapot számlálnak, melyeknek nevei következők:

Január: *mun-kîrlač,* azaz a fő megdermesztő, a mun = nagy és a tatár kîrîlak = mindent megsemmisíteni.**) E hónap első napja kiž-arnîkon-nak (téli vasárnap) neveztetik.

Február: *kîzîn-kîrlač,* azaz: a kisebbik megdermesztő.

Márczius: *noruz-ojîkh,* azaz: noruz-, vagy újév-hó, tulajdonképen a persa نوروز újév után, mely a tavaszi napéjegyenkor veszi kezdetét.

Ápril: *poža-ojîkh,* vagyis a szabad, üres hónap, mert e hóban semmi mezei munka nem fordul elő. E fölvétellel ellenkezőleg megjegyzi Zolotnitzky, s nem épen alaptalanúl, hogy a poža talán a tör. بوز buz — puž (jég) szóval függ össze s így e hónap a fölengedés, vagy a jég eltünése után neveztetett el.

Május: *agja-ojîkh,* azaz: vető-hónap, az aggas = vetni (säen), vagy Zolotnitzky szerint ak = szántani, szótól.

Június: *sju-ojîkh,* azaz: nyár-hó, mivel sju (török: یاز یای jaj, jaz) = nyár.

---

*) V. ö. »Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes« czimű művem 161 l.

**) Zolotnitzky, 198. l. Másrészről e szó összefügghet a tör. kîr = dér, fagy szóval.

Július: *khîr-ojîkh,* azaz leány-hó, a khîr = leány, hajadon, szótól; mert — mint már említettük — e hónapban tartják a menyekzőket.*)

Augusztus: *sjorla-ojîkh,* azaz: sarló-hó, a sjorlu = magy. sarló (Sichel), szóból; vagyis arató-hónap.

Szeptember: *Jidin-ojîkh,* azaz: len-hónap; a jidin = len, szótól (török keten) minthogy e hónapban gyüjtik a lent.

Október: *avin-ojîkh,* azaz: aszaló-hónap, az avîn (orosz oven) = gabona-szárító.

November: *joba-ojîkh,* azaz: halotti ünnep-hó, a joba = oszlop, szótól, mely oszlopra a halott tiszteletére gyújtott gyertyák tétetnek.

Deczember: *čuk-ojîkh,* azaz: áldozati hónap.**)

Itt fölemlítettük a csuvas hónapokat az európai hónapokkal összehasonlítva, meg kell azonban jegyeznünk hozzáadólag, hogy az ő idő-felosztásuk, alapjában véve, egészen más, a mennyiben ojikh alatt sem a mohammedánoknál használt اى aj (hold), sem a mi »hónap«-unk alatt ismeretes fogalmat nem lehet érteni. A csuvasok hónapjainak kezdete és vége a mieinkétől teljesen eltér; épen igy a hónapok száma is, mert mig Sbojev 12 hónapot említ, Rittichnél 13, sőt Zolotnitzkynél már 15 hónapot találunk, a mint e szám tényleg a csuvasok különböző vidékei szerint különbözik. — A mi pedig a hét napjainak elnevezését illeti, ezek részint pogány, részint moszlim, részint pedig orosz jelleget árulnak el, mint a következőkből látható.

Igy a

péntek: *arna-gon* (v. ö. čag. ادينه كونى adîna küni, azaz péntek);

---

*) Zolotnitzky e hónapot, vagy inkább a június végétől július közepéig terjedő időt három részre osztja: a) sjürtme-ojîch, azaz trágyahónap; b) chîr-ojîch (mint fönnebb) és c) ud-ojîch = széna-hónap, az ud (török ot) = széna, szótól. Ez utóbbi hónapot Rittich is felhozza, tehát ő 12 hónap helyett 13-at számlál.

**) Zolotnitzky szerint az áldozati ételekkel egy egylábú asztal állíttatik fel, melynek neve: *vilne-sjin kiberi* = a holtak átmenésére való hid, helyesebben: azon út, melyen a halottak visszatérnek. Igy a szivárvány neve is salavat kibeni, a tör. moh. salavat küprisi (imádság-híd) után.

szombat: *šumat-gon,* a šumat-, vagy sabat-nap;

vasárnap: *vîrzarnî-gon,* ettől: vîras-arnî-gon, azaz: orosz péntek;

hétfő: *tundî-gon,* azaz elsőszülött nap, első nap (v. ö. magy. hét-fő, vagyis a hét kezdete);

kedd: *îllarî-gon,* azaz felső nap;

szerda: *jon-gon,* azaz vérnap (?);

csütörtök: *kisnerni-gon,* azaz a kis szabadnap, mely a tör. kiči atina (kis szabadnap) után van képezve.

A csuvasok nyelve,

vagyis azon török tájnyelv, melyet ma e nép használ — mert régibb nyelvemlékekről itt semmi körülmények között nem lehet szó — úgy a grammatikai, mint a hangtani viszonyokban annyira különbözik a török nyelvek egységes egészétől, hogy ezt tulajdonképen már nem egyik török dialectusnak, hanem egy testvérnyelvnek kell tartanunk; mert habár Rittich tudósítása *) szerint, a kazáni tatár, bár nehezen, a csuvas beszéd gondolatmenetét felfogja; még sem tartjuk jogosultnak a többi török nyelvekkel való kölcsönös viszonyára vonatkozó ilyen fölvételt; a mennyiben még a legtapasztaltabb turkolog is csak a csuvas alaktan beható ismerete és a hangváltozási szabályokkal való megbarátkozás után érthet meg valamely csuvas textust. Mivel pedig e nehézséget a török nyelvterület még annyira távol eső részeire vonatkozólag sem lehet kimutatni, a mennyiben az anatóliai, némi figyelemmel, magát a keleti turkesztánit is — a turkománokról és özbégekről nem is szólva — megérti; és mivel a csuvasnak e különbözési pontja jelentékeny ethnologiai érdekességű momentumnak mutatkozik: ezért nem mellőzhetjük el, hogy e szorosan ethnographiai munka keretén belül, kitérést ne tegyünk az összehasonlító nyelvészet terére, és a csuvasok nyelvét, nem mint eddig, a kazánival, hanem a szó legtágabb értelmében vett törökkel össze ne hasonlítsuk.

A hangváltozásra vonatkozólag megjegyezzük, hogy a *vocalisok* közűl a csuvas

*) 42. lap.

a nagyon gyakran a többi törökségben levő *e, o, ö* és *i, î* hangoknak felel meg, v. ö. csuv. ala — tör. elek, ilek (szita); csuv. ala — tör. el, elik (kéz); csuv. amak — tör. emek (fáradozás); csuv. ada — tör. öt, öd (énekelni); csuv. ar — tör. ir, er (férfi); csuv. ojîr — tör. ajîr (elválasztani).

e = je, ja, a, î. V. ö. csuvas edem — tör.-arab adam (ember); csuv. erek, jerek — tör.-arab arak (pálinka); csuv. en — tör. jan (oldal); csuv. er — tör. ir (lenni).

i, î = a, e, u. V. ö. csuv. ijt — tör. ajt, ejt (mondani); csuv. ijîch — tör. ujuku (Schlaf); csuv. il — tör. al (venni); csuv. jivas — tör. javaš. joboš, juvas (lassú).

o = a és ö, ü. V. ö. csuv. joza — tör. jaza, jasa (csinálni); csuv. jora — tör. jara (illeni); csuv. kos — tör. köz (szem); csuv. kot tör. küt, köt (hátulsó rész).

u = a, î, o. V. ö. csuv. ut — tör. at (ló); csuv. ut — tör. at (dobni, lőni); csuv. užu — tör. îssî (izzó).

ü = î, o, e. V. ö. csuv. ük — tör. jîk(esni, omlani); csuv. ün — tör. ong, ongla (helyes, igazítani); csuv. üt — tör. et (hús)

A *consonansokra* vonatkozólag a leggyakrabban előforduló változások a következők. A lágy labialis *b* helyett a csuvas csaknem mindig *p*-t használ; v. ö. csuv. poldir — tör. baldîž (sógornő); csuv. pilder — tör. bîldîr (múlt év, tavaly); néha meg *k*-val cseréli föl a labialist, mely hangváltozás a többi törökségben szokatlan; v. ö. csuv. ku — tör. bu (ez), csuv. kirelle — tör. (jakut) barîllach (bálvány). — A gutturalisok közűl a tör. *k* elváltozik a csuvasban vagy *j*-vé, pl. tör. kan — csuv. jon (vér), tör. kal — csuv. jol (maradni), vagy *kh*-vá, pl. tör. kara — csuv. khora (fekete), néha pedig *sj*-vé, pl. tör. kanat — csuv. sjonat (szárny). A török *j* a csuvasban lesz *sj*, pl. tör. jük — csuv. sjük (teher), tör. jaz — csuv. sjor (nyár); néha pedig *č*, pl. tör. jumur — csuv. čumur (kerek, gömbölyű). A török *š* a csuvasban néha *l*, pl. tör. tüš — csuv. tülük (álom), tör. kömüš — csuv. kümül (ezüst), altmîš — csuv. otmil. A dentalisok közűl a török *t* néha *č*-re változik, pl. tör. tiri — csuv. čiri (eleven), néha meg *š*-re, pl. tör. tišük — csuv. šîdîk. (lyuk).*) A török *s* a csuvasban *š*-sé lesz, pl. tör. sinek — csuv.

*) Zolotnitzky téved abban, hogy a csuv. sîdîk szót az arab (?) tikkatól származtatja (109. l.).

šina (légy), tör. sing — csuv. šinis (elrejtőzni). Míg a végső *z* a csuvasban legtöbb esetben *r*-ré változik; így: tör. kîz — csuv. khîr (leány), tör. siz — csuv. sîr (ti). — A csuvasnak különösebb hangtani sajátságai közűl megemlítendők még:

1. A *v* hang előtétele, olyan szavakban, melyek a többi törökségben önhangzóval kezdődnek; pl.

csuvas	*török*
vilim	ölüm (halál)
voda	odun (tűzifa)
vurz	vuruš (verekedés, harcz)
vuru	uri (tolvaj)
vot	ot (tűz).

2. A szóközépi *o*-nak *v*-re változása ott, a hol arra kemény consonans következik; v. ö. csuvas kvak — tör. kök (zöld), csuv. tvatta — tör. tört (négy), csuv. khvar — tör. koj (hagyni).

3. A török *ou, uu* és *au* diphtongusok összevonása *iv*-re; pl. tör. oul — csuv. îvîl (gyermek), tör. auš — csuv. îvîs (marok), stb. Végre megjegyezzük, hogy e hangváltozásokat semmiesetre nem lehet általános szabálynak tartani, mert van sok csuvas szó, melyeknek hangviszonya a többi török dialektusokéval teljesen megegyezik.*)

A csuvasnak az *alaktanban* mutatkozó eltérése a többi török dialectusoktól nem olyan feltünő, mint a hangtani részben, és a mi a nem specialis turkologot meglepi, az olyan particulák használata, melyek részint a hangváltozás következtében, részint egy és ugyanazon forma különböző árnyalata miatt látszanak idegeneknek. Ha pl. a csuvasban az infinitivus *as*-ra végződik, míg a törökben a *mak, mek* particula használtatik, mint:

csuvas	*török*
avlan-as	evlenmek (házasodni)
bir-as	birmek (adni)
bol-as	bolmak (lenni)
machtan as	maktanmak (magasztalni),

*) A csuvasnak hangtani sajátságairól és a magyarokhoz való viszonyáról részletesebben szól »A magyarok eredete« czimű művem 257—261. l.

az eltérés azonnal érthető lesz, ha megjegyezzük, hogy a *mak, mek,* alapjában véve csak a cselekvést fejezi ki főnévi formában és a *ku, kü* particulával azonos, s így birmek = birkü jelentése tulajdonképen *adás,* a bolmak = bolku jelentése levés; — és hogy az infinitivus gyanánt szereplő *-as* szótag, mely a török *îš, uš, üš,* magy. *ás, és* analogonja, szintén csak az ige főnévi formáját jelöli. A törökben oly mintaszerűen kifejtett módok képzésében, valamint az ígeidők meghatározásában is, nincs meg a csuvasnak az a hajlékonysága és szabatossága; és míg pl. az altaiban és a magyarban az indicativi praesens egyenesen az igegyökből képeztetik, addig úgy a csuvasban, mint a többi török dialectusokban csak az igetőhöz járulnak a személy-ragok. Igy:

altai	*magyar*	*csuvas*	*török*
jad-îm	ad-ok	kala-t-îb	söjle-r-im
fekszem (jat-tól).	(ad-tól),	szólok (kala-ból),	beszélek (söjle-ből).

A *conjugatio* következő:

P r a e s e n s.

Singularis.		*Pluralis.*	
abe kaladip	szólok,	aber kalatpir	szólunk
are kaladîn	szólasz,	arer kaladîr	szólotok
vul kalat	szól,	vulsam kalasse	szólnak.

P e r f e c t u m.

kalarîm	kalarîmir
kalarîn	kalarîr
kalare	kalares.

C o n j u n c t i v u s.

kalîp	kalîbîr
kalîn	kalîr
kale	kales.

P a r t i c. p r a e s.

kalaggan.

G e r u n d i u m.

kalasa.

A *declinatio* csaknem ugyanaz, mint a többi török dialektusokban. V. ö.

	csuvas	*török*
nom.	khalîg (nép)	khalk
gen.	khalîg-an	khalk-nîng
dat.	khalîg-ga	khalk-ka
acc.	khalîg-ne *)	khalk-nî.

Csak a többes szám ragja, a *sam, zam* mutat teljes eltérést a csuvasban, de a melyet mi a török *čom* = gyűlni, halmozódni, analogonjának tartunk, annyival inkább, mert a tör. *lar, ler* is, úgy látszik, szintén egy régibb *alar*-ból származott (= növekedik, sokasodik) úgy, hogy a kezdő vocalis elesett.

A melléknevekénél a *comparatio rakh* (tör. rak) segélyével, vagy körülírással fejeztetik ki. Pl. csuv. *ozal* — *ozalrakh* (rosszabb), tör. اوسالاق usalrak; vagy: *vul ondan ozal* = ő rosszabb annál.

A *számneveket* a következő összehasonlító táblázat tünteti föl:

	csuvas	*török*
1	per	bir
2	ikke	iki
3	visse	üč
4	tvatt	tört
5	pilik	biš
6	oltta	alt
7	sjiččе	jeti
8	sakkîr	sekiz
9	tukhkhîr	tokuz
10	vonna	on
20	sjirim	jigirmi
30	vuttur	otuz
40	khirikh	kîrk
50	alla	ellik
60	otmil	altmîš
70	sjitmil	jetmiš

*) Rittich szerint (58. l.) van még egy határozatlan accusativus, de a melyre ő nem hoz fel példát; ez emlékeztet bennünket a tör. határozatlan asc.-ra: چوجوق كوردوم čožuk gördüm = gyermeket láttam, e helyett: چوجوغى čožugu gördüm = a gyermeket láttam.

	csuvas	*török*
80	sagîr-vonna	seksen
90	tugîr-vonna	toksan
100	sjür	jüz
1000	pin	ming.

E futólagos megjegyzések után a *szókincsre* térünk át. Fuchs asszonyság fölvétele szerint a csuvasok nyelve mintegy 1646 szót számlál, melyből csak 1000 a tulajdonképi csuvas, a többi pedig idegen, vagyis kölcsönzött szó. — E fölvétellel épen nem egyezik meg a csuvas dolgokban jártas Sbojev állítása, mely szerint a csuvas nyelv a finnből 4, cseremisből 4, mongolból 12, persából 18, arabból 25, oroszból 28 szót kölcsönzött, és így nyelvsajátságának tisztaságát jobban megőrizte. Mi ezen, különben nagyon érdemes iró nézetét egyáltalában nem fogadhatjuk el, mert *először* az ő származtatásai, milyeneket a 169. lapon jegyzetben közöl, nem mindig helyesek *), minthogy a csuvasban található sok idegen szót arab, persa, vagy mongol eredetűnek magyaráz, nem gondolva meg, hogy e szavak, bárha arab, persa, vagy mongol eredetűek is, nem közvetlenül e nyelvekből, hanem — a mi legvalóbbszinű — tatár közvetítés útján jutottak bele, és így semmi bizonyságot nem szolgáltathatnak a csuvasoknak a mondott népekkel való történelmi érintkezésökre. *Másodszor*, csak egy pillantást kell vetnünk Zolotnitzky csuvas-orosz gyökszótárába és azonnal meggyőződünk a felől, hogy a cseremisből és mordvinből kölcsönzött szavak száma jóval nagyobb, mint a fönn említett 8; a mely körülmény, a csuvasoknak a szomszéd ugor népekkel való hosszas és intensiv évintkezését tekintve, épen nem lehet meglepő, sőt igen könnyen megérthető, ha a cseremisre utalunk, melyben a szókincsnek több mint fele török.

Nagyon messze s azon felül még sikamlós talajra vezetne bennünket, ha itt a csuvas szókincsnek qualitativ és quantitativ milyensége fölötti combinatiókba bocsátkoznánk! Reánk nézve a nyelvbeli különbségnek azon mozzanatai a különösebb érdekűek,

*) Igy péld. abaj (anyácska), ama (nőstény), inju (tehén), obut (úr, hős), tar (lőpor), tondu (tábor), jingi (sor, rend) nem mongol, mint Sbojev hiszi, hanem tiszta török eredetűek.

a melyek az ethnologiai rejtély előttünk levő esetében némi felvilágositást adhatnak, a mennyiben a csuvasoknak a többi török népekhez való kölcsönös viszonyát és így eredetök kérdését is megvilágitják. Ha tehát mi e szempontból kiindulva, a csuvas nyelvet megvizsgáljuk, ki fog tűnni, hogy első sorban az a szellem, melyet a specialis csuvas hangváltakozás elárul, a többi törökségétől sok pontban lényegesen különbözik, és azon fölvételre jogosít, hogy e nyelv létrejövetelét olyan ethnikai elemek segítették elő, melyek a török népekkel rokonok, azaz ugorok, de *nem* törökök voltak. A vocalisokra vonatkozólag, melyeknek a török nyelvben oly széles hatáskörük van, nem egy könnyen lehetne ezt bebizonyítani; de a consonansokat illetőleg, az ugor hangjellem csalhatatlan jeleit nehezen lehetne félreismerni. Ide tartozik:

a) bizonyos consonans előtétele a csuvasban és finn-ugor nyelvekben, olyan szavakban, melyek a törökben vocalissal kezdődnek, pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
vil	vel (ostj.)	öl (meghalni)
viren	vüren (cser.)	ejren (kötél)
vîrin	ver (cser.)	urum (hely)
vîllîk	volik (cser.)	ulak (barom)
vur	vîrlîk	urluk (ivadék);

b) kezdő *sj* előfordulása a csuvasban és a cseremisben, olyan szókban, hol a törökben egyszerű *j* van; *) pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
sjorda (világosság)	sorta (cser.)	jarît (fényleni)
sjomîl	somul	jumus (szükségesség)
sjoras	sjorasem	jaraš (megbékélni)
sjut	sota	jaktî (világosság);

c) kezdő *č* gyakori előfordulása olyan esetben, midőn a törökben *t* van, pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
čik	čikem	tik (dugni)
čîk	čibe	tauk (tyúk).

*) E hangváltozás meg van a jakutban is, de nem ennyire következetesen keresztülvíve.

Vannak ezen kivül még más bizonyítékok is a csuvas hangtannak a szomszéd cseremishez közeledésére; és ha kiemeljük e két népnek már említett viszonyát, melyek a Volga balpartján Kozlovka-tól Čeboksari-n és Kozmodenijansk-on át egészen a nišnegorodi kormányzóságig egymással határosak, és történelmi emlékezet óta mindig együtt laktak — akkor nem fogunk hibázni, ha fölvesszük, hogy a *csuvasok tiszta török nyelve csak ezen oldalról, azaz csak az oly sokféleképen magyarázott idegenszerü jellegekben gazdag cseremiszekkel való érintkezés által, és ennek következtében tért el oly lényegesen a többi török dialectusoktól.* Ha e gyanítás ellen azt a kifogást tennék, hogy a kazáni tatárok szintén érintkeztek az ugorokkal, a nélkül, hogy nyelvök annyira elváltozott volna — azt felelnők, hogy 1) a kazáni tatárok mai hazájokat aránylag újabb időben, azaz a XIII. században foglalták el, midőn kénytelenek voltak a mongolok elől délnyugotra vándorolni. 2) Csak a XIV. és XV. században vettek föl állandóan megtelepedett életmódot, és mint a dolog természetéből következik, mint nomád nép, az idegen hatásnak kevesbbé voltak kitéve, míg a csuvasoknál épen az ellenkező eset áll. 3) Ők az idegen elemekkel, névszerint az ugorokkal való első érintkezésök idejében már mohammedánok voltak, a kik tudvalevőleg sohasem engednek az idegen, nem-moszlim elemek befolyásának; s ellenkezőleg az ő míveltségök volt az, mely a pogány törzsrokonokra a legnagyobb befolyást gyakorolta. Csak e tények méltatása által lesz világossá, hogy a csuvasok, a kik már ősidőktől fogva letelepült, földmívelő emberek és csak 150 évvel ezelőtt vették föl a kereszténységet, sem az új korban, azaz a mongoloknak a Volgánál megjelenése óta, nem tudták megvédeni magokat a cseremisek, tatárok és oroszok nyelvének befolyása ellen, sem az ó-korban, elzárkózottságuk következtében, nem őrizhették meg nyelvökben az egységnek azon vonásait, melyek többé-kevesbbé a török népek összes nyelvjárásainak sajátja. Egyedül csak ebben rejlik azon elkülönített állásnak fő oka, melyet a csuvas a többi dialectusokkal szemben elfoglal.

Ezzel összefüggésben a csuvasok újabb történetére vonatkozó nyelvi bizonyítékokat akarjuk megvizsgálni, hogy vajjon a meglevő nyelvanyagban, azaz a szókincsben találunk-e

némi, habár halvány fényt azon homály eloszlatására, melybe e nép régibb genetikai története van burkolva. Ilyen törekvés annyival inkább jogosult, mert oly gyakran hangoztatott, nézetünk ellenére, hogy a nyelvet az ethnologiában nem lehet egyedüli osztályozó eszköznek tartani — mégis az objectiv kutatás e téren oly sok ethnologiai rejtély megoldására alkalmazta. Az erős vegyülést szenvedett nyelveknél, milyen pl. a cseremis és a magyar, az ilyen eljárás bizonyára némileg kétséges; de a csuvasnak kiválólag török jellemének az eredmény annyival meggyőzőbb, és ha e szempontból kiindulva, a Zolotnitzky közölte szógyüjteményt pontosan megvizsgáljuk, az fog kitűnni, hogy az ebben található tőszavak túlnyomó száma inkább a csatagaj és altaihoz, tehát a keleti törökhöz tartozik, mintsem a kúnok és más törökök nyelvéhez, melyek az ó-korban az alsó Volgánál s az Emba és Káspitó között laktak, és a mai nyugoti törökök magvát képezték. A mennyiben e tényt kiemeljük, némileg igazoljuk bizonyos kutatók, így pl. Rittich *) fölvételét, hogy a csuvasok, vagy az ó-kor burtasai az Oxus partjairól költöztek a Volgához. De ez még sem így van! A csuvasnak általunk hangoztatott közelebbi rokonságából a keleti törökkel, még nem lehet következtetni egy, Közép-Ázsiából induló költözködési irányt; mivel a török népek elterjedéséről felállított theoriánk egyik részét képezi az, hogy a keleti és nyugoti törökre való feloszlás csak a húnok bukása után történt meg, és hogy a ma csuvasnak nevezett török, mint eredetileg ez utóbb említett néptenger kiegészítő része, a pontusi tartományokban már azon időben letelepült, midőn a törökség zöme még nem volt elválasztva azon nyelvhatárok által, melyeket ma ismerünk, és a mely már a XII. században létezett. Voltak ugyanis nagy historiai mozgalmak, mint az iszlám felvirágzása és a szlávság megerősödése, melyek a törökségnek különben is hosszan elterjedt testébe mintegy éket ütöttek, és mivel a csuvasok már ez események bekövetkezte előtt felhagytak a nomád élettel s a Volga jobb oldalának erdővédelmezte vidékeire visszahuzódva, békés földmívelőkké váltak, ezért nyelvök eredeti anyagában is a régi typikus jellemet meg tudták őrizni, és csak hang- és

*) 45. lap.

alak-tanuknak kellett átmenni az említett okok miatt elkerülhetetlen változáson. A csuvasnak török szókincse tehát, a magyarban levő s az alapot tevő török szókincshez hasonlóan, egy régi őskor nyomait viseli magán s a turkologra nézve rendkivüli érdekességű. Ez a tőszókra nézve minden kétség kivüli, a mi azonban az említett hang- és alaktani változásokat illeti, ezek aránylag ujabb keltüek, a mennyiben a régi bolgár területen talált sirföliratokból kitűnik, hogy a csuvas nyelv 500 évvel ezelőtt még mindig, vagy tán még csak átalakulási korszakát élte, azaz még akkor nem öltötte volt magára azt az alakot, a melyben ma ismeretes. Igy például a *j—sj, š—l* közti és más egyéb hangtani viszony akkor még nem létezett, és minthogy a *csuvas* ethnikai elnevezés maga is csak aránylag újabb időben lett ismeretessé, azért nem lehet és nem szabad ezen népről és annak nyelvéről, mint olyanról beszélni, mely az ókorban, vagy a IX. században akár a *khazár* akár a *kabar* név alatt szerepelt volna.

A vallás.

A nyelven kivül a csuvasok régi vallása, azaz mythologiája az, mely eddigelé a kutatók érdeklődését felköltötte, és különféle magyarázatokra adott alkalmat. Ma a csuvasok nagy többségben a keresztyén, vagyis az orthodox-görög egyház, részint az iszlám hívei, részint pedig még sokan közűlök a régi pogány vallásban maradtak meg. Mivel e különböző vallásoknak helyi és számbeli elterjedéséről pontos adataink nincsenek, csak azt jegyezzük meg általánosságban, hogy a keresztyénségre tért tulnyomó szám a kazáni kormányzóságban, a Volga jobb partján lakik; míg a bal parton, nevezetesen Stavropol, Samara, Spassk, Čistopolsk, Menzelinsk, Bugulminsk, Buguruslansk, Bejelebeevsk, Sterlitaman, Ufa és Orenburg kerületekben lakók erősen vannak vegyülve mohammedánokkal; ellenben Sizran, Kuznetz és Petrovsk kerületek népessége túlnyomólag a régi vallás híve. A mi a csuvasok keresztyénségét illeti, ez a régi pogány és keresztyén vallási tantételek legkülönösebb vegyületét képviseli, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint ezt a szibiriai keresztyén tatároknál és a jakutoknál látjuk; és ez a vallási egyveleg egyrészről az átmeneti kor-

szak elkerülhetetlen következményének látszik, de másrészről azon fogalomzavarból is származik, melybe a csuvasok a keresztyén tanok orosz fordítása által jutnak. A csuvas ugyanis könnyen azonosítja a keresztyén szenteket az ő pogány isteneivel, és ha a jomza-nak (pogány pap) nem sikerül a gonoszt elhárítani, a csuvas azonnal kész az »orosz isten«-nek gyertyát felállítani, vagyis az *ikon*-tól (szent kép) kérni segélyt. Hogy ez a visszásság még ma is, midőn már megtérésök óta 150 évnél több telt el, még mindig fönn áll, annak oka bizonyára az orosz egyház az ő nagyszámú szentjeivel, babonáival és túlságos képtiszteletével; a mely fölvételnek legerősebb bizonyítékát találjuk az iszlamra tért csuvasoknál, a kiknél a régi hitre való reminiscentia már csaknem egészen eltünt; mert Mohammednek szigorúan monotheisticus tana az olyan túlcsapongásokat nem tűri. Könnyen átlátható továbbá, hogy a csuvasok régi vallása e földmívelő nép társadalmi föltételeivel és mindennapi életével legszorosabban összenőtt, sőt sok esetben ide vágó világnézletéből indult ki; mert ha hozzáadjuk, hogy e vallás lényege az altaiak és az ó-kor törökjeinek samanismusával rokon, akkor nem lehet a csuvas theogonia mai igen részletes kifejtésében olyan újítást nem látnunk, a mely csak e népnek törzsrokonaitól elszakadása után történt meg, vagyis midőn nomádból megtestesült földmívelővé lett.

Mielőtt azonban a csuvasok theogoniája felett részletesebb magyarázatba bocsátkoznánk, a fő- és al-isteneket ismertetjük meg az olvasóval, a mint Sbojev*) előadja. A csuvas olympus égi és földi istenek birodalmára oszlik.

A) Égi istenek.

1. *Sjüldi- tora,* a legfőbb isten, kinek neje: sjüldi-toramiž, és gyermekei: sjüldi-tor-ïvïl. Sjüldi-tora-ban van megszemélyesítve a legfőbb istenség, az égi sphaerák rendezője, a ki a földi világgal csak más istenségek közvetitésével van összeköttetésben. Sbojev azonosítja a Sjüldi-tora-t a héber Jehova Tzeboat, a mennyiben a *sjüldi* szót a csuv. sjüldir (csillag)-gal egyezteti s következőleg csillag-istennek fogja fel. Ezzel ellen-

*) Sbojev, a kit Rittich is másolt, főforrásúl egy az »Északi Okmánytár« XXVII. k. (1827) névtelenűl megjelent művet használt.

kezőleg Zolotnitzky e szót, több joggal, a csuv. sjül = fenn, magas, szóból származtatja (v. ö. tör. jolu s esetleg jüle = magas) és *sjüldit* »legmagasabb«-nak fordítja.

2. *Sjud-tunzî-tora* *), a fény és melegség teremtője.

3. *Žon-sjoradan-tora* = a lélek teremtője (v. ö. török جان یاراتقان تنکری žan jaratkan tañrî). A csuvasok hittek ez utóbbinak eleve létezésében és abban, hogy az emberi lelkeket Sjüldi-tora parancsára épen e Žonsjoradan-tora teremtette, és ezek a testtel való egyesülés előtt egy elragadó szép, gazdag és termékeny vidéken, a csuvasföld délkeleti részén tartózkodtak.

4. *Asla-addij-tora,* vagy Zolotnitzky szerint *Asl'adi* = a mennydörgés és villámlás istene; szószerint tulajdonképen a legfelső atya (asla = nagy, és adîj = atya) és valóban a *mennydörgés* fogalma a csuvasban így fejeztetik ki: *asl'adi avdat* = a nagy atya zeng, hasonlóan magy. »zeng az ég« kifejezéshez.

5. *Kebe* = végzet, sors; helyesebben: az ember fölött lebegő végzet istene. Sbojev e szót az arab *kadha* قضا = sors, szóval egyezteti, de tévesen, mert ez tiszta török eredetű és a tör. *kebe, käb, kem* = mérték, azaz: a mi valakinek osztályrészül adatik, szóval azonos. A Kebe-nek két más istenség van alárendelve, nevezetesen Pülükhsi és Pigambar.

6. *Pülükhsi,* a ki az embereknek, Kebe parancsa szerint, gazdagságot, vagy szegénységet, szerencsét vagy szerencsétlenséget osztogat. Ez is, a mint a legfőbb istenek, szintén családatya, mert van neje és gyermeke. Pülükhsi a *pül-* (tör. بولان bölmek) = osztani, elosztani, részeltetni, igéből származik, tehát azt jelenti, hogy: elosztó. **)

7. *Pigambar,* a ki Kebe rendeletére az embereknek a szellemi tulajdonságokat, és a papoknak (zomzje) a látnoki tehetséget adja. Régebben ez a tűz istene is volt, de lassankint a pásztorok istenévé vált s ma már a barmok védszellemévé alacsonyult. Innét van az, hogy a farkas a csuvasoknál pigambar — jîttî = Pigambar kutyájá-nak neveztetik. Ez istennek vékony, vérrel elegyített tojáslepényt (josman) és šerbetet áldoznak, miközben így imádkoznak: »Légy irgalmas, óh Pigam-

---

*) *Sjut,* úgy látszik, az orosz *svjet* = fény, szóból származik.

**) V. ö. az arab قاسم kasîm szót, egyikét az isten 99 epithetonjának.

bar! josmant és šerbetet nyújtottam neked, ne tégy rosszat, tartóztasd vissza kutyádat és ne adj neki hatalmat!« Hogy e szó, mely a persa پیغامبر pejgamber = próféta, valamely követség vivője, szóval azonos, hogyan jutott a csuvasokhoz, még mindig magyarázatra szorúl, de e mythologiai személyiség semmi esetre sem lehet régi, mert e szó csak az iszlámnak Persiába bevitele után vált szokásossá, és a Volga mellé bizonyára csak későbben juthatott.

8. *Ira-tora* a családi élet istene, védője.

9. *Pereget-tora,* szintén család-atya, a termékenység és gazdagság istene. Mindenesetre újabb eredetű, mert e név az arab بركت *bereket* = áldás, gazdagság, szóval azonos, és csak a kazáni-tatár nyelv közvetitésével juthatott a csuvasba.

10. *Khvel-tora* = a nap istene, kinek neje és gyermekei vannak. A *khvel* a k—kh, v—uj, üj, l—š hangok változása következtében azonos a čag. küješ, kujaš (nap) szóval.

11. *Ojĭkh-tora* = a hold istene, szintén nős és gyermekes.

12. *Perterli,* mely név a *per* = egy és *taur, teür* = forma, alak, szókból ered, tehát az egyformaság istene volna, azonban ez isten mivolta nem egészen világos előttünk.

13. *Sjülen* (nem Sjulan, mint Sbojev írja) a kigyók és sárkányok istene, egyszersmind a nők termékenyítője is, a mi talán a bibliai mondával függ össze. (Sjülen-re nézve v. ö. tör. يلان jilan).

14. *Sir-asšĭ,* a föld istene, teremtője, neve származik a *sir* (tör. ير jir) = föld és asšĭ (tör. ياساچى jasači) = csináló, teremtő, szavakból.

15. *Sil-tora,* a szél istene (sil = tör. jil = szél).

16. *Sjünen-tora,* a vándorló isten, a ki a levegőben lakik, és leginkább azokat oltalmazza, a kiket vízi, vagy szárazföldi utazáson szerencsétlenség ért.

17. *Khirle-sir-tora* a vörös, azaz a termő föld istene.

18. *Khurban-tora,* az áldozatok istene, a ki az áldozatoknál (arab قربان kurban) közvetitő szerepet játszik az áldozatot nyujtó és a felsőbb istenek között.

19. *Alĭk-ozjan-tora* (tör. اشيك اچان تنكرى) az ajtót nyitó isten, vagyis a csuvas Olympus ajtónállója.

B) Földi istenek.

1. *Sirdi-padša,* a föld fejedelme, kinek neje s gyermekei vannak s a kinek neve az áldozati ünnepélyeken közvetetlenül a legmagasabb égi isten neve után szólíttatik meg, mert mint ez utóbbinak képviselője, nagy tiszteletben részesül. A Sirdi-padša név a csuv. hangtan szerint megfelel a tör. jirli-padšah kifejezésnek.

2. *Sjol-tora,* az utak istene, azaz az utazók védő szelleme (tör. يول تانكريسى jol tañrîsî).

3. *Kîlran-tora,* házi isten (kîl = ház).

4. *Kardran-tora,* a házi állatok istene, tulajdonképen a baromudvar védszelleme, a csuv. karda szótól (v. ö. tat. kîrta, kirte, magy. kert).

5. *Vurman-tora,* az erdők istene (vurman = tör. urman = erdő).

6. *Khîrran-tora,* a mezők és legelők istene (khîr, tör. kîr = mező).

C) A rossz szellemek.

A dualismusnak a csuvas mythologiában uralkodó rendszere mellett — a mennyiben az egész theogonia jó és rossz istenségek létezésén alapúl — nem lehet meglepő, ez utóbbiak a régi hitben nagyobb szerepet játszottak és a daemonologiának tág tért nyitottak. A rossz szellemek eredetéről a következő hit van elterjedve. A sjüldi-tora fia egykor szürke lovaktól vont kocsin körüljárta a földet, hogy mindenütt áldást és gazdagságot terjeszszen. A Šaitan (sátán) rossz befolyása által félrevezetett emberek őt ezen útja alkalmával agyonütötték, és, hogy gonosz tettöket annál jobban eltitkolják, testét megégették és hamvait a levegőbe szórták. A hova e por visszahullott, azon a helyen rögtön fák nőttek, és ezek által az isten fia ismét életre ébredett, de többé nem úgy, mint a jónak megszemélyesítője, hanem az ember irányában ellenséges indulatú számtalan szellemek alakjában, melyek aztán a földhöz bilincselve mindig arra törekesznek, hogy a jó istenekkel való közlekedést akadályozzák. E rossz szellemeket a csuvasok *keremet*-nek nevezik, a mely szót Sbojev a moszlim hitű törököknél használt keramet (mindenféle csodálatos, természetfölötti) szóval akarja

összefüggésbe hozni, de a melyet én a *Körmüs*, vagy *Körümes*-szel, vagyis az altaiak rossz istenével azonosnak tartok. Minden csuvas falunak van saját *keremet*-je, és ha valamely falu kiköltözött, rögtön a következő órában a keremetnek is el kell jönnie szekéren megjelenve, annyira elválaszthatatlanoknak hiszik őket az emberektől. A legismeretesebb ilyen rossz szellemek, Sbojev szerint, a következők:

1. *Asla-keremet* *), azaz a legfőbb keremet. Ennek akkor áldoznak, ha valamely falut, vagy egész községet elemi csapások látogattak meg, mint: szárazság, járvány, jégeső, tűz stb.; ekkor a jomzák hivására mindnyájan összegyülnek és a rossz szellemnek nehány, csupán fehér lovat, tehenet, vagy juhot áldoznak.

2. *Kümül-keremet*, vagyis az ezüst keremet, a kümül (tör. كومش kümüš) = ezüst szóból; ennek leginkább valamely nyereséget igérő üzlet felvállalásakor ezüst pénzt, vagy ólom gyűrüt nyújtanak áldozatúl, természetesen azért, hogy a vállalat kedvező kimenetelét biztosítsák.

3. *Pilik-tjübe-keremet*, vagyis az öthalom-keremet; t. i. az *ötös* szám a csuvasoknál szent, **) és e daemon öt halmon lakónak képzeltetik. Leginkább fehér bárányt áldoznak neki.

4. *Čirislavar-keremet*, vagyis a fenyő-keremet, a kinek állitólagos lakása a fenyő-erdőkben van s a kinek fehér bárányt vagy ludat szoknak áldozni.

5. *Khirle-sir-keremet*, a vörös (termő) föld keremetje, a ki a Khirle-sir-tora-val ellentétben, a talajtól a termékenységet igyekszik megvonni.

6. *Jivaš-keremet*, a gyöngéd-keremet, mert ezt legkönnyebben lehet a nyújtott áldozati ajándékokkal megengesztelni.

7. *Khajar-keremet*, a haragos keremet, a legfélelmesebb

---

*) Sbojev ezt az arab asl اصل (eredet) szóból származtatja, de ez nekünk merésznek látszik, mert a اصل és اصيل szók csak az oszmánoknál honosultak meg s mert ez utóbbinak és a csuv. asla-nak összevonását nehezen lehet fölvenni.

**) Az *öt* más török népeknél is kedvelt szám. V. ö. Bišdag = öt hegy, egy hegy neve a Kaukasus északi részében; Bišova = öt síkság, egy mező neve, közel Erzerumhoz; Bešbulak = öt forrás, gyakran előforduló helynév Kis-Ázsiában.

és mindig dühöngő isten, a kinek bikát, lovat, vagy juhot, de mindig fekete szinűt szoknak áldozni. Ha a csuvas ellenségének rosszat kiván, vagy azt elátkozni akarja, Khajar-keremet ördögi hatalmát hívja föl ellene, és nincs borzasztóbb félelem, mint az, a mely a csuvast, vak babonájában, eltölti a gonosznak e megszemélyesítője miatt. Azon jelenetnek rajzolása, melynél Sbojev egy erdőben éjnek idején jelen volt s itt egy, a Khajar-keremet által magát meglepettnek hitt csuvast, valamely ördöngöshez hasonlóan gyötörtetni látott, — valóban borzalomgerjesztő.

A rossz szellemekhez számíttatnak továbbá:

8. *Ezrel,* a moslimok ازرايل Ezrailja, a ki az embereket kinzással rögtön megöli. A neki nyújtott áldozatot, leginkább fekete bárányt, nem eszik meg, hanem eldaraboljják és eldobják.

9. *Ar-sjüri,* az erdei ördög, melynek neve az *ar* (ember) és *sjüri* = járni, szókból van összetéve. Ez az erdőkben barangol és az embert nem azonnal, mint Ezrel, hanem lassankint semmisiti meg. A falvakhoz nem merészel közel jönni, mert fél a kutyáktól. Fánkot, gabonát, sört és más élelmi szereket áldoznak neki.

10. *Jirikh,* az a rossz szellem, a ki az emberekre a különböző betegségeket küldi s a kinek borsókását és bárányt áldoznak. A bárány fejét szokás szerint levágják, és egy, nyirfa-kéregből csinált kosárba teszik, mely szalagokkal, ágakkal stb. feldíszítve a kamara valamelyik szögletében felfüggesztetik. E talizmán most Jirikh nevet kap és a betegségek elleni óvószerűl tekintetik. Ezen Jirikh, vagy Irikh mindenesetre azonosnak tekintendő az altai Ijik-, és a jakut Irik-kel, de a melynek főleg a turkománoknál, hol Ijis *) a neve, már más szerep tulajdonittatott, mert ezek a halál angyalának tartják, és a megholtnak üdvére évenkint tartani szokott tort is *ijis*-nek nevezik.

11. *Ije,* házi isten (v. ö. ije = házi), tulajdonképen nem gonosz szellem, hanem inkább egy neme a Satyr-nak, a ki a kemencze mögött, vagy a fürdőben tartózkodik, és az emberekkel mindenféle tréfát űz, a mennyiben majd a kemencze pad-

*) A csuvas hangtan következtében, melyben a *k s*-vé és az *r j*-vé változik, e két szó azonossága fölött alig lehet kételkedni.

kájáról taszítja le őket, majd kezöket ficzamítja ki, majd megvakítja őket stb. Néha azonban jót is tesz velök, t. i. barmaikat szaporítja, s a házat a tűztől védelmezi. A neki adott áldozat kenyérdarabokból áll, miket a kemencze mögé dobálnak.

E különböző istenségek felsorolása után, most a csuvasok régi hitével összefüggő némely szertartások és szokások leirására térünk át.

A Čsukleme,*)

vagyis az áldozat szokása ma már inkább csak köszönet az istentől kapott áldásért, de régebben áldozat volt a szó teljes értelmében, melyet egy erre készített helyiségben mutattak be a Keremet-nek, a jomzje vezetése alatt, és az illető társaság jelenlétében. Ezen *áldozó helyiségek* leginkább fából valának építve parallelogramm alakjában és három ajtóval voltak ellátva; az egyik a keleti oldalon, melyen az áldozati barmokat vitték be; a második északról, melyen a vizet vitték be, és a harmadik délről, mely az emberek számára vala fentartva. A kelet felé eső fal hosszában függöny volt leeresztve, mely mögött az áldozatra szánt állatokat darabolták el, mig az épület közepén oly nagy asztal állott, hogy rajta a legnagyobb állatot is, t. i. a tevét, kényelmesen levághatták. Ezen áldozati helyiséget nem vették javítás alá, hanem mindig újat építettek, miután a régit előbb elégették. Az áldozatnak úgy a keresztyén, mint a pogány csuvasoknál ma használt szokása leginkább *az új kenyér megáldására* terjed ki, mely ünnepet a čuk-ojikhban (áldozó hónap, november második és deczember első fele) tartanak meg. Ez ünnepet minden családban megűlik, és valamennyi családtag és barát osztozik ebben. Az asztalt megrakják bőségesen tálakkal, melyekben a föld új terményei vannak felhordva. A család legidősebb tagja jobb kezében egy darab kenyeret tart, bal hóna alatt pedig sapkáját fogja és kelet felé fordulva, kinyitott ajtók és ablakok mellett, hálaimát mond istennek a kapott jókért s egyszersmind esőt, világosságot, békét és jólétet kér. Miután a jelenlevőknek áldást osztott,

*) Sbojev a čukles = áldozni igealakot használja. A *čuk* igető pedig nem egyéb, mint az uigur *jok, juk* = áldozni. Lásd az »Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik« cz. munkám szótárában.

közöttük a kenyeret szétosztja, valamint a tálakban levő kalácsot és a többi élelmi szereket is, mire aztán sör- és pálinka-italáldozat következik s az egész ünnepélyt tánczczal zárják be. — Hasonló szertartással jár *az új sör megáldása* is. Ezen alkalomra egy, e szokásban tapasztalt férfi választatik ki, a ki a »*pičke boslagan*« = a hordó kikezdője, czímét viseli, és az asztal felső végén foglal helyet, melyre sörrel telt kupát, egész kenyeret, új gabonából, sót és kilencz poharat tesznek sörrel megtöltve. A »megkezdő« fölemelkedik helyéről, és a telt poharat jobbjában, sapkáját bal hónalja alatt tartva, a következő imát mondja: »*Tor' sîrlach, an-brach! sana azînza pičke poslas tetper!*« azaz: Isten, légy kegyelmes és ne hagyj el bennünket! A te tiszteletedre akarom e hordót megkezdeni.« *) Ezután következnek sorban más imádságok, mindenkinek egy poharat nyújtanak át, melyet ki kell innia. Ezen hosszú imádkozások bevégzése után a »megkezdő« ismét fölteszi sapkáját, kölcsönösen megáldják egymást, és csak most kezdődik a tulajdonképi tivornyázás. Hajdanában, t. i. a keresztyénség fölvétele előtt, ezen ünnepélynél a jamzák játszották a fő szerepet. Ezeknek tiszte volt a szokásos imádságok elmondása, mely imákban minden főbb és alsóbb rendű istenhez könyörögtek s mindegyik isten nevének hallásakor meghajolt az egész társaság »sîrlach! anbrach! (könyörűlj rajtunk! ne hagyj el bennünket) kiáltás közben és »smelle« **) felkiáltással mindegyik kiürítette a maga poharát.

A mi a tulajdonképi áldozatokat illeti, vagyis midőn állatokat öltek le, akkor a jomza először az ú. n. tisztítási imádságot végezte el, azután az áldozatra szánt állatot addig öntözték vízzel, a míg reszketés fogta el; ha pedig ez mindamellett nem történt meg, az állatot az áldozatra alkalmatlannak tartva, félrevezették és külön ölték le. Az áldozatra méltónak talált állatot azonnal leölték, darabokra vagdalták és zsirral és darával üstben megfőzték. Azt hiszi a csuvas, hogy a felszálló gőzben fogadják el áldozatát a kiengesztelődő szelle-

*) Zolotnitzky, 219. l.

**) Smelle a bismillah-ból (isten nevében) származik; e szóval költik el a középázsiai jámbor moslimek is ételöket és italukat.

mek, és utána mondja azon imádságokat, melyeket a jomza a jó és rossz szellemekhez intéz. Ha a hús megfőtt, a jelenlevők között elosztják, az állat fejét, lábait és bőrét fára akasztják, mint az altaiak is, csontjait és beleit pedig elégetik. Most mindenki valamely fa odújába némi pénzadományt tesz, míg a nők — a kik jelen lehetnek ugyan, de nem imádkozhatnak, egy menyasszony kivételével — az ágakra némi kézimunkákat akasztanak. Legnagyobb fontosságúak ezen áldozatok a *halotti torok* (joba) alkalmával, melyek a joba-ojikh-ban (november) tartatnak meg, s természetöknél fogva időnkinti, alkalmi és közösekre oszlanak, együtt véve pedig lakomából, zajos tivornyából, zenéből, tánczból stb. állanak. Ha a kedvelt állatot valami baj érte, vagy a csuvast a temetőben félelem szállotta meg, ezt az elholtak befolyásának tulajdonítják, kik áldozatot követelnek, a mit természetesen meg kell nekik adni. A legünnepélyesebb színezetűek azon halotti torok, melyek valamely családtag meghalása utáni negyvenedik napon tartatnak meg, mivel e 40 nap alatt a rokonoknak minden mulatságtól tartózkodniok kell. A nőknek nem szabad férjökkel társalkodni, nem szabad fonni, mosni, kemenczét tapasztani, új ruhát fölvenni stb. egy szóval: teljesen a *joramast* (azaz: nem örülni) elvéhez kell alkalmazkodniok. A negyvenedik napon aztán egy jomza-t hívnak; leölik azon állatot, melyet a megholt még életében kijelölt; a megfőzött húsnak felét egyéb ételekkel együtt sírjára teszik, és miután a rokonok mindegyike a sírt pálinkával, sörrel stb. meglocsolta: leirhatatlan jajveszékelés, ordítás, nyögés kezdődik, mi közben a kutyák a sirhalomra tett ételekből derekasan lakomáznak; mert a csuvasok hite szerint a halottak lelkei a kutyákba költöznek, és ez utóbbiak vonitásában a megholtak hangjait vélik hallani. Csak most kezdődik a tulajdonképi halotti tor, vagyis a vendégek jóltartása, a mely mindaddig tart, míg az enni- és innivalóból ki nem fogynak. A halottas házban az evés, ivás, táncz, dal újra megkezdődik, nehány más szertartás kiséretében, a minőket Sbojev lerajzol; valamint egészben véve, a halotti torok a csuvasoknál a saját specialis formájokban vannak meg; mert a turkomanok

*) Rittich 90 l. Sbojev 135.

halotti ünnepélyei, melyeken magam is jelen voltam még a leggazdagabbaknál is egyszerű étkezésből állanak és sokkal komolyabb színezetűek.

Mint könnyen érthető, régebben, sőt bizonyos tekintetben még ma is, a jomzá-ké az oroszlánrész ezen, ünnepélyességgel összekötött áldozatoknál. A *jomzja* szó a *jom* = tör. *kam* (varázsló, šamán) *) szótól *zja, zje* = če, ži képzővel származik, és igy egy olyan valakit jelent, a ki šamánsággal foglalkozik; mely név úgy férfi, mint női jomzjá-kra alkalmaztatik. Régebben mint jósok, varázslók, orvosok, előimádkozók és a nép tanácsadói szerepeltek, sőt egyedül ők voltak a szószólók Sjüldi-tora- és a többi isteneknél. Ma mindamellett régi fényöket és tekintélyöket elvesztették, sőt maga *Pigambar* isten is, a kitől állítólag ihlettségöket kapták, nem tekintetik többnek, mint a barmok védőjének és a szél ellen oltalmazónak. **) Minden megkülönböztető öltözet nélkül elvegyülnek a nép közé, és leginkább mindennemű varázsolással és csodák mívelésével foglalkoznak; ők szerzik a szeretetet és gyűlöletet támasztó mende-mondákat (uštagan sivedegen sumakhsam); ők hívják meg az embereket a menyekzői, temetési és keresztelési ünnepélyekre, és így az élet három legfontosabb mozzanatában még mindig szerepet játszanak. Említésre méltó, hogy a csuvas jomza-k, a körülményeknek megfelelőleg, néha a keresztyén vallás követőinek is tanácsokat adnak: hogy pl. mennyi és milyen gyertyát kell fölállítani ezen, vagy azon szentnek, hogy a beteget meggyógyítsa, vagy valamely rosszat eltávolítson. Hasonlítanak e tekintetben a pusztán élő kartársaikhoz, nevezetesen a kirgizek bakšî-jaihoz, a kik varázsigéikben néha moslim vallásos szokásokat ajánlanak, természetesen az išan-ok és mollak nagy boszankodására. Egyébiránt szükség esetén szoktak a csuvasok egy vagy más módon segiteni magokon, és a szokásos talismanhoz fordúlni.

Végre még szólunk röviden a csuvasoknak az égi testek- és égi tüneményekre vonatkozó felfogásáról, a mint ezt Zolotnitzky előadja, a kinek magyarázatával, a lényegesben, egyet

*) A šamán szónak is hasonló eredete van; t. i. a *šam* szótag a *kam* és *jom* változata.

**) Zolotnitzky 165. l.

értünk. A mint az égnek kétféle elnevezését a magyaroknál kimutattuk,*) úgy a csuvasoknál is ismeretes volt egy szellemi és materialis ég közötti különbség; az előbbit *tora*-val (a törökök تنكرى tañrî-ja, a jakutok *tangara*-ja), vagyis a legfőbb istenséggel azonosíták; az utóbbit pedig *kvak*-nak (v. ö. tör. كوك kök, magy. kék) vagyis kék-nek nevezték. A *tora*-ban, mint a szellemi égnek, par excellence istennek elnevezésében, a tör. tangri, tengri, a világosság, fény és ragyogónak fogalma ismerhető fel, és így, mint már máshol bebizonyítottuk,**) a finn-skandináv *tor*-ral nincs semmi köze, még pedig annál inkább nincs, mert a csuvas nyelv a tör. *a* hangot előszeretettel *o*-ra változtatja, és így a *tañri*-ból *tari*-t és *tora*-t csinált. — A nap, *khvel*, a csuvas hangtörvények szerint a török *kojaš*-sal azonos; élő lénynek tartják, kinek neje, gyermekei, fülei, szárnyai és lábai vannak s egy tulajdonképi isten neve alatt (Khvel-tora) szerepel.

A világ fogalmára két kifejezést használnak, 1) *sjandalik*, szószerint: időjárás és sjut-sandalik = világ; 2) *tünče*, vagy *tünži*, mely az arab دنيا dünja-ból származik; s míg amaz az égi, földöntúli világnak, addig emez a földi világnak vétetik. — A holdnak (csuvasúl *ojîk*) távolról sem tulajdonítanak olyan éltető erőt, mint a napnak; és minthogy a nép hite ezt égi tehénnek és kerek sajtnak képzeli, melyet a varázslók időközönkint elfogyasztanak, ezért a holdfogyatkozás az *ojga vubur sjet*, azaz: a holdat megette a varázsló, körülirással fejeztetik ki. — A csillagok csuv. sjuldîr nem tekintetnek külön istenségek gyanánt, mivel ezek a legfőbb isten vezetése alatt állanak. A halvány fényű csillag egy szerencsétlen ember, a nagyon ragyogó csillag pedig egy fejedelem születését jelenti. — A különböző csillag-képleteket illetőleg, mindenesetre feltűnő, hogy mindekkoráig az északi, vagy sark-csillag megnevezetlen maradt. A *nagy medve*, mint a tatároknál is, *sjiččе-sjuldîr*, azaz: hét csillagzat-nak neveztetik. A *tejút* neve *kajîk-khor-sjole*, vagyis a vadludak útja, tatárban: *kijik-kaz-jolî*, mert e madarak, költözésök idején, északkeletről délnyugati irányban szoktak repülni. — A *fiastyák* (plejádok) *ülgar* nevet visel, a tör.

*) »A magyarok eredete« 344. lapján.

**) V. ö. Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 155. lap.

ülker-hez hasonlóan; a *hajnal-csillag: šorimbos-sjuldîri,* vagyis a hajnalpir csillaga; az *esthajnal-csillag: khvel-anîs-sinčî-sjuldîr,* t. i. a naplemente utáni csillag. Végre még egy csillagot ismer a csuvas nyelv, névszerint *kvende-sjuldîr,* azaz vállapoczka-csillag, melyben a mi kezeseink az Oriont akarják felismerni.

Immár előadtuk röviden a csuvasok régi, vagyis pogány hitét, a mennyire jelen munkánk keretébe illett; most már azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez a hit valóban valamely régi cultur-nép vallása után alakíttatott-e, vagy pedig idegen elemek hozzájárulása nélkül, az összes törökséggel közös samanismusból sarjadzott. Van ugyanis nehány kutató, mint pl. Rittich, a ki a csuvasok vallását Zoroaster tanából származtatja, és lényege szerint dualismusnak fogva fel, Sjüldi-tora-t Ormuzd-dal, Ahrimant pedig Keremet-tel egyezteti. A csuvasok vallásában Sbojev is dualismust akar fölismerni, a mely az ő nézete szerint később polytheismussá változott, a mennyiben a Mindenség egyes részei különböző istenek birtokába jutottak. Úgy az egyik, mint a másik részen, e vélt vallási systemát illustrálhatónak tartják az előttünk levő mythologiából vett példákkal; ámbár minket e szerzők azon körülményre tettek figyelmessé, hogy először az előbb már említett istenek a csuvasoknál a különböző vidékek szerint különböznek, és ezeknek létrejövetelénél, minden valószinűség szerint, a jomzák időnkénti phantasiája közreműködött. Másodszor, e nép alapos ismerője kiemeli, hogy a csuvasok régi hitéből semminemű ó-kori emlék nem létezik, és hogy a keresztyénség fölvétele óta az ő mythologiai adataikra vonatkozólag sok zavar történt, a mennyiben sokat elfeledtek, sokat pedig más új formába öntöttek. Pülüksi arkangyallá, Pigambar szent Györgygyé és a Sjüldi-tora neje szent Máriává módosíttatott. Mindez mi előttünk nagyon természetesnek látszik s mert így áll a dolog, ezért a legnagyobb merészségnek tartjuk az összehasonlító vallástudományba bocsátkozást, s még merészebb dolognak azt, hogy ilyennemű eredményekből e nép eredetére következtessünk. Nézetünk szerint, semmi sem volna hibásabb, mint a csuvas mythologia megitélésénél a culturában előhaladott árja népek istentának mértékét alkalmazni, a mely évszázadok alatt kialakult stereo-

typ formájában jutott ránk, és a hol ezenfelül a számos irodalmi bizonyítékokból, kőszobrokból stb. még arról is meggyőződhetünk, hogy ez az illető népek vérébe átment, sőt a társadalmi és szellemi élet lelkévé vált. A csuvasok istentanáról ezt nem lehet olyan könnyen állítani. Ama közeledési pont, melyet Rittich *) fel akar fedezni a csuvasok kosmogoniája és a Zoroaster tana között, ép úgy feltalálható a héberek és altaiak kosmogoniájában is; mert valamint a Jehova, Ormuzd, Kuda vagy Sjüldi-tora, úgy a legfőbb istenség mindenütt tisztának, ártatlannak teremté az embert, és csak később jöttek létre a megrontók az Ahrimánok, Sátánok, Erlikek és Keremetek alakjában; s valamint a csuvasoknál a részegítő komló-ital, úgy lett a biblia szerint az alma, az altai monda szerint Erlik tiltott étele a veszély okozójává. Ha tovább folytatjuk ezen összehasonlítást, azt fogjuk találni, hogy a mint Sjuldi-tora Sjirdi-padša-t (föld fejedelme) maga és az ember közt közvetítőül, úgy választotta az altaiak Kuda-ja is Maitere-t ugyan e szerepre, és e szerint a csuvas kosmogonia alapja épen olyan könnyen feltalálható az altaiak kosmogoniájának származási történetében, melynek buddhistikus eredetét Schieffner már bebizonyította.

A ki tehát, a nélkül, hogy a csuvasok specialis származási theoriája elfogulttátenné, és a nélkül, hogy különös theogoniai speculatiókba bocsátkoznék, e nép hitét objective vizsgálja, az nem térhet ki azon észrevétel elől, hogy itt szorosan véve a török šamanismusra épített vallás-rendszerrel van dolgunk, a mely — azon elvonultság következtében, mely követőit a többi török törzsrokonaitól elválasztja — lényegesen bővült, elváltozott és átalakult, a nélkül azonban, hogy reá egyéb befolyás történt volna, mint némely idegen szó fölvétele és bizonyos formák utánzása. Arra nézve, hogy e módosulás mikép ment végbe, a legjobb felvilágosításúl szolgál azon körülmény, hogy a csuvasok mythologiáját csak a legújabb időben ismertük meg s már ezen idő alatt is jelentékeny változást szenvedett. Azt látjuk továbbá, hogy a Pigambar (پیغمبر), Pereget (برکت), Churban (قربان) és Ezrel (ازرایل) istenségeket nem közvetlen

*) Rittich 85. l.

persa, vagy kazáni befolyás, hanem a moslim tatárokkal való szoros érintkezés és a csuvasok bizonyos részének islamra térése teremtette. Ezt bizonyítja egyebek közt az is, hogy a csuvasok a pénteket, vagy a pihenő napot, valamint a többi középázsiai moslimek is, *arna*-gon névvel jelölik, mely szóban a tadšikok, szártok és özbégek أدينه *adīna*-ja, vagy *azna*-ja ismerhető fel,*) a mely a kúnoknál is használatban volt, mint a Petrarca-Codexből kitűnik. A mint a kúnok, a részben moslimekké levés következtében, ezen nap nevét elfogadták, ugyanez történt a csuvasoknál is, épen úgy, mint ma a szombatot *Šumat*-nak nevezik, mely nem a héberek, vagy a zsidó khazárok *Sabat*-jából, hanem az orosz Subbota-ból származott.**) Nem állja ki a tűzpróbát az a fölvétel sem, hogy azon csuvas szokás, mely szerint az idősebb fivér özvegyen maradt nejét a fiatalabb fivérnek kell elvennie, a zsidó törvény חליצה chalitza-jával azonos; mert egyéb törököknél is létezik hasonló szokás, nevezetesen a karakalpakok- és turkománoknál, kiknél az elhalt bátyának nemcsak neje, hanem összes rabnője átszáll az öcscsére. A mily kevéssé engedhetjük meg a khazár-zsidó cultur-befolyás némi maradványainak lehetőségét, épen oly alaptalannak kell tartanunk az ó-persa és mongol reminiscentiákra vonatkozó fölvételt. A persából kölcsönzött szók a csuvasba a tatár nyelv közvetítésével jutottak, hiszen a kúnban is nem kevesbbé számos persa szó fordul elő; a mi pedig a noruz-ünnepet, vagyis az új-év kezdetének megünnepelését, a tavaszi nap-éjegyenkor, illeti, e szokás a többi törököknél is, névszerint az özbégek, kirgizek és osmanoknál hasonlóan el van terjedve. Természetesen még kevesbbé lehet szó a mongol nyelv, vagy cultura befolyásáról, mert ama 4000 mongol, mely Žüži birodalmát megalapította, nemsokára beleolvadt a meghódított

*) Sbojev e szót tévesen a csuv. *arzajas* (magát a munkától kipihenni) szótól származtatja, mert *adīna*, vagy *azna* ó-iráni eredetű. Épen így téved Rittich is, a mennyiben *arna-gon*-t szombatnak, nyugvó napnak fordítja, mert ez utóbbi nap a csuvasban Šumat.

**) E származás az első szótagban megmaradt *u*-ból és azon hangtörvényből látható, a mely szerint a csuvas az *s*-t előszeretettel *š*-re változtatja. V. ö. tör. sagīs — csuv. šogiš (gondolat), tör. su — csuv. šu (víz), stb.

törökök nagyobb számába; s az arany hordában hasonlóan az első évtized után a török elem lőn a hangadó.

Igy tehát a csuvasok régi hitére vonatkozólag csak azon felvétel látszik jogosultnak, a mely szerint ebben az eredeti török šamanismusnak megjavított, szélesbített, és a mohamedán-keresztyén befolyás által megváltoztatott alakját fedezzük fel. Sjüldi-tora-ban a Tañrî, a Keremetekben Körmüs (az altaiaké), Jirikh-ben az Ijik és a Čukleme-ben az (uigur) juklama *) van kifejezve szószerinti és képes értelemben; épen így az ünnepélyes ivással egybekötött ó-török eskü **) is egész a mai napig változatlanúl fennmaradt; és valamint a régi törököknél a folyóknak, a hegyeknek, erdőknek, tűznek stb. meg voltak a magok specialis istenei, vagy védszellemei,***) úgy a csuvasok jomzai is gondoskodtak arról, hogy az összes elemeknek és a természet minden országának legyen saját Tora-ja, vagy Keremet-je, a melyeknek rangfokozatánál és meghatározásánál, a mint látszik, nem jártak el különös lelkiismeretességgel.

— —

Miután az előző lapokon előadtuk a csuvasok nyelvében és vallásában nyilvánuló azon mozzanatokat, melyekben ők a többi törökségtől különböznek: most már annál biztosabban áttérhetünk e nép eredetének kérdésére. Mielőtt azonban e bizonyára nehéz problema megoldásához fognánk, szükségesnek látjuk az illető tekintélyeknek ide vonatkozó véleményeit fölemlíteni. — Fuchs A. A. asszonyság †) helyes megjegyzése szerint feltünő az, hogy Nestor, a ki pedig korának minden népéről beszél, a csuvasokról épen nem emlékezik meg; ebből aztán ő azt a hypothesist állítja fel, hogy a csuvasok azonosak voltak a khazárokkal; mi azonban e következtetés helyes voltát nem látjuk be, mert azzal, hogy Nestor e népet nem ismerte,

*) Az uigurban rendesen *juk-et* (áldozni) használtatik, mely mellett van egyszerű *jukla* képzés is.

**) Rittich, 70. l. E szokásra vonatkozólag v. ö. a magyarok »*áldomás*«-át »A magyarok eredete« cz. művem 383. lapján.

***) V. ö. erre vonatk. »A magyarok eredete« 375. l.

†) Zapiski o Čuvašach, 32. l. (Sbojev után idézve).

ennek khazár eredetét még korántsem lehet bebizonyítani. — Savelev P. S. a csuvasokban a volga-bulgárok utódait akarja felismerni, a nélkül azonban, hogy állításait kellőleg tudná igazolni. Last but not least említjük Sbojev véleményét, a ki a csuvasokat az arab geographusok burtas-aival azonosítja, a mennyiben ezen nézetét topographiai, ethnikai és nyelvészeti bizonyítékokra alapítva, tizenegy pontban védelmezi. Tekintve azon körülményt, hogy Mau'udi, Idrisi, Ibn Chaldun és mások a burtasok hazáját a Volga jobb oldalára, még pedig e folyó alsó folyása mellé helyezik, továbbá, hogy Jakut geographiai tudósításai a még ma is csuvasok lakta saratovi és simbirski kormányzóság fekvésével meglehetősen megegyeznek: — bizonyára alig lehetne Sbojev nézetének ellene mondani. Épen ilyen elfogadhatónak látszik e két nép életmódjáról való tudósítások egyezése; mert az arabok állítása szerint a burtasok kitünő földmívelő nép valának, és a csuvasokról be van bizonyítva, hogy már régi idők óta e foglalkozást gyakorolják A tények ezen egyezését nem lehet megtámadni s mindenesetre sok csábító van benne. — De már az orosz tudósnak nyelvészeti, vagy helyesebben mondva etymologiai bizonyításáról nem mondhatunk hasonlót. 1) Az arab irók *burtas* برطاس nevezetének azonossága a csuvas *burnas* (élni, megtelepült lenni) igével már azért is kétséges, mert ezen utóbbi helyesebben *vĭrĭnas*-nak (elhelyezni magát, tör. urunlaš) hangzik s mert az *n-t* hangváltozás ismeretlen. 2) A burtas helynév *siver* még nem mutat csuvas eredetre, mert e szó, csekély variatióval, már a húnok- és avaroknál is ismeretes volt, Rašid-ed-dinnél és Abulgâzi-nál a török genealogiájában gyakran előfordul s így a csuvas *vĭras-*, helyesebben *vĭrtas* (meghálni, éjet tölteni) nem lehet azonos. 3) A *csuvas* névnek egyezése a török *žuvaš* = békés, csöndes és csuv. *jĭvaš* (csendes) szókkal már azért sem lehetséges, mert még eddig nincs arra példánk, hogy valamely török nép »csendes, lassú«-nak nevezné magát, mert ez nem olyan epitheton, a mely az ó-kor bármely népének kedvére lett volna, minthogy a *juvaš*-nak (t. i. csendes, békés) *gyenge* és *gyáva* mellékjelentése is van s ez az erény török fogalmának soha sem felelhet meg. 4) A Konstantinus Porphyrogenitusnál előforduló, *ἄσπρον ὁσπιτίον*-nal fordított *Sar-*

kel szó korántsem bizonyítja e szó csuvas eredetét, a mint ezt máshol kimutattuk.*) 5) A mongoloknak már előbb is vitatott nyelvi befolyása a csuvasokra egyáltalában meg nem engedhető, mivel a mongolok Khokand észak-keleti részében és keleti Turkesztanban, a hol befolyásuk intensivebb vala, uralmuknak semminemű nyomát nem hagyták hátra az ott lakó törökök nyelvében és szokásaiban; és a mi ezen említett, mongol elemektől mintegy környezett vidéken lehetetlen volt, azt az ő birodalmok távoli nyugoti részén annál kevesbbé lehet fölvennünk. 6) A csuvasok azonossága a burtasokkal az arab geographusok azon állítása következtében engedhető meg legkevesbbé, a mely szerint a burtasok nyelvét a töröktől egészen különbözőnek mondják. Jakut azt irja: و لاهل برطاس لسان مفرد ليس بتركى a burtasoknak külön nyelvök van, *az nem török;* Kazvini pedig: لهم لغات مغاير لجميع لغات az ő nyelvök olyan, *mely minden többitől különbözik;* s végre El Belchi szerint: و لسان البلغار مثل لسان ال خزر و لبرطاس لسان اخر a bulgárok nyelve hasonló a khazarokéhoz, *de a burtasok nyelve egészen más.* Az kérdem én most: vajjon a véletlenség dolga-e az, hogy ennyi tekintély egymással egyezően a burtasok nyelvét nem-töröknek állítja s vajjon lehet-e így *a nem-török burtasokat határozottan török csuvasokkal* azonosítani?

Ha tehát mi a csuvasokban nem az arabok burtasait ismerjük fel s még kevesbbé vagyunk hajlandók az ő régi hazájokat az Oxus közelébe helyezni, mint Rittich teszi;**) — akkor nem marad egyéb hátra, mint olyan török néptörzsnek tartani őket, a mely nem a mongol betörés idején, mint Sbojev fölveszi, hanem már régen az iszlam föllépte előtt, délre fekvő hazájából — melyre a Fekete tenger partjairól vonulásuknak traditiója vonatkozik — a Volga jobb oldalának északi erdős vidékeire szoríttatott. Hogy vajjon ők ezen önkénytelen vándorlásra egy, előttünk ismeretlen, de a törökök történetében oly gyakori politikai forradalom következtében indultak-e, vagy pedig a VII. század közepén a khazarok nagyobb ereje által szoríttattak fölfelé: erre vonatkozólag a már meglevő hypothe-

*) Lásd »A magyarok eredete« 94. l.

**) Rittich, 38. l.

sisek számát nem akarjuk szaporítani. A mennyiben a csuvasok hozzáférhetetlen, sűrű erdőkfedte vidékre vonultak, egyrészről biztosítva voltak a körülöttök dúló háborúskodások veszélyei ellen, de másrészről ezen félrevonultság és törzsrokonaiktól elzárkózás nem történhetett meg, a nélkül, hogy erkölcsi életökön, nyelvökön és vallásukon mély nyomokat ne hagyjon. Ebben keresendő az ő török nyelvök és régi vallásuk idegenszerűségének oka; ebben találjuk magyarázatát annak, hogy miért tűntek ki a csuvasok már régtől fogva, letelepült, békés életmódjok által, mig a többi törökség, mint megjavíthatatlan nomád, három világrészben ide s tova kóborolt, és csak az újabb korban engedve a külső kényszernek, úgyszólván erőszakkal lehetett a föld rögéhez bilincselni.

Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philologiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinand l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről-tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyüléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartottgyüléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvujitásról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinánd lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékbeszéd. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylos. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvujitásra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l. 60 kr. — X. Sz. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól. 10 kr. — II. Szám, A mandsuk szertartásos könyve. Bálint Gábortól 10 kr. — III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignácz l. tagtól 20 kr. — IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlitva a keleti arabokéval. Goldziher Ignácz l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapitása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól. 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Barna Ferdinánd l. tagtól. 20 kr. IX. Eranos. Télfy Iván lev. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvujitás ügyében. Barna Ferdinánd l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos, magyar-sinai nyelvhasonlitása. Budenz József r. tagtól 10 kr. III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinánd, lev. tagtól. 10 kr. — V. Néhány ősmüveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinánd l. tagtól. 30 kr. VI. Rankavis Kleon uj-görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára 30 kr. — VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IX. A törökatár nép primitiv culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól. 10 kr. — X. Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) Wolf György l. tagtól. 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenőtől. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány istenei s ünnepi szertartásai. Barna Ferdinánd l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtól. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni müvészetről. Gróf Zichy Ágosttól. 1 frt. — V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhúnyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmándon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbizásából tartotta Szász Károly r. t. 10 kr. — VI. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — VII. Az úgynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenőtől. 80 kr. — IX. Ujperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk ujabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. Vámbéri Ármin r. tagtól 30 kr. — V. A Kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinand l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól. 30 kr. — X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) Simonyi Zsigmond l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar húnmonda. (Székfoglaló). Heinrich Gusztáv l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szómi irodalmi társaság. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) Joannovics György t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. Ballagi Mór r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlitva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Míveltségtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) Dr. Petz Vilmos tanártól. 60 kr. — VII. Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cantionale et Passionale Hungaricum. Bogisich Mihály l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. Jakab Elek l. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. Dr. Heinrich Gusztáv l. tagtól. 40 kr. — XI. Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez Bartalus István l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló). Bánóczi József l. tagtól. 10 kr. — XIII. Ujabb adalék a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetü-e a magyar nemzet? Hunfalvy Pál r. tagtól. . . . . 20 kr.
II. Ujgörög irodalmi termékek. Dr. Télfy Iván l. tagtól. . . 40 kr.
III. Középkori görög verses regények. Dr. Télfy Iván l. tagtól. 30 kr.
IV. Idegen szók a görögben és latinban. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA:

I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A forditásról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások birálata,

tekintettel

az ujitás helyes módjára.

Irta

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM: Bevezetés. — I. Hangtani ujitások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stil.

Ára 1 frt.

Budapest, 1883. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.